

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav informačních studií a knihovnictví

Diplomová práce

Bc. Michaela Šourková

Reformační ikonografie na vazbách katolických liturgických knih první poloviny 16. století

Reformational Iconography of Book Bindings of Catholic Liturgical Literature in Bohemia

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem diplomovou vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 19. dubna 2022.

Michaela Šourková

Mé poděkování patří vedoucímu této diplomové práce doc. PhDr. Petru Voitovi, CSc. za odborné vedení této práce, cenné poznatky, trpělivost a ochotu kdykoliv pomoci. Zároveň bych na tomto místě ráda poděkovala knihovníkům z Národní knihovny, Oddělení rukopisů a starých tisků Národního muzea, Strahovské knihovny, Moravské zemské knihovny v Brně a Vědecké knihovny v Olomouci, kteří mi napomohli se zpřístupněním zkoumaných knih.

Klíčová slova (česky):

- reformační ikonografie
- knižní vazba
- slepotisk
- knižní kultura
- liturgická literatura
- ikonografie knižních vazeb
- reformace

Klíčová slova (anglicky):

- Reformational Iconography
- Bookbinding
- Blind - stamped bindings
- Book Culture
- Liturgical Literature
- Book Bindnig Iconography
- Reformation

Abstrakt

Diplomová práce se věnuje reformační ikonografii na knižních vazbách v Čechách do 50. let 16. století a jejímu užití na katolických misálech a breviářích. Teoretická část práce hlouběji rozebírá české renesanční knihvazačství tohoto období a užívání reformační ikonografie na slepotiskové výzdobě knižních vazeb. Praktická část práce hledá odpověď na otázku, zda vazby katolických misálů a breviářů tohoto období nesly reformační ikonografii a byly tak užívány utrakvisty při jejich mešním provozu. V rámci práce byly pořízeny frotáže zkoumaných knih. Průzkum ukázal, že reformační ikonografie na katolických knižních vazbách se dochovala na zmíněných dvou typech liturgických příruček pouze unikátně.

Abstract

This thesis is focused mainly on reformational iconography used on the book bindings of catholic missales and breviaries in Bohemia until the first half of the 16th century. The theoretical part of thesis analyzes czech renaissance bookbinding during this era and use of reformational iconography on blind - stamped book bindings. The practical part of thesis answers the question whether the bookbinding of catholic missales and breviaries of this time carried any reformational iconography and was used by Utraquists during their masses. Rubbings of examined books were created during the writing. The research showed that the reformational iconography preserved on mentioned types of liturgical books only in one rare case.

Počet znaků: 133 899

Počet normostran: 74

Obsah

Předmluva.....	8
1. Česká společnost a kultura na počátku 16. století.....	10
1.1. Historický úvod - počátek 16. století.....	10
1.2. Knižní kultura přelomu 15. a 16. století v českých zemích.....	13
2. Renesanční knižní vazba.....	20
2.1 Renesanční knižní vazba v Evropě a její rozšíření.....	20
2.1.1. Orientální knižní vazba.....	21
2.1.2 Německá renesanční knižní vazba.....	23
2.2 Počátky renesanční knižní vazby v českých zemích.....	24
2.2.1 Materiál a vypracování knižního bloku.....	25
2.2.2 Kompozice a technika výzdoby.....	28
2.2.3 Motivy na českých renesančních vazbách.....	32
3. Reformační ikonografie v českém knihvazačství 16. století.....	34
3.1 Prameny utrakvistické ikonografie.....	35
3.2 Reformační ikonografie v českém knihvazačství od poloviny 16. století.....	36
3.2.1 Jan Hus.....	37
3.2.2 Další reformátoři - Martin Luther, Erasmus Rotterdamský, Philipp Melanchthon.....	41
3.2.3 Karel V. a saští kurfiřti.....	43
3.2.4 Karikatury protivníků reformace.....	46
3.2.5 První doklady reformační ikonografie na českých knižních vazbách.....	47
4. Analytická část diplomové práce.....	51
4.1. Cíle a metodologie výzkumu.....	51
4.2 Výsledky výzkumu.....	53
4.2.1 Lokalizace a četnost identifikovaných dílen.....	53
4.2.2 Kompozice a motiv.....	57
5. Závěr práce.....	62
Seznam použité literatury.....	65
Seznam webových databází.....	70
Seznam obrázků.....	71
Seznam příloh.....	72

Předmluva

Reformační ikonografie neodmyslitelně patří k historii české knižní vazby, avšak až v několika posledních letech byla tato tematika hlouběji rozebrána nejen v kontextu knižní kultury 15. a 16. století, ale i v kontextu soudobé mentality a společenského nábožensko-kulturního vývoje.

Prvními českými knihovědci, kteří se soustavněji věnovali tématu reformační ikonografie a knižní vazby u nás vůbec, byli PhDr. Pavlína Hamanová (1894–1978) a prof. PhDr. Bohumil Nuska, CSc (narozen 1932). Pavlína Hamanová historii českého knihvazačství kompletně shrnula v publikaci *Z dějin knižní vazby*¹ (vyšlo roku 1959), reformační ikonografie je však v knize rozebírána především v rámci německého knihvazačství a spíše jako výčet konkrétních případů, než jako náboženský fenomén se společenským pozadím. Dlouhodoběji se reformační ikonografií věnoval Bohumil Nuska, poprvé v podrobném rozboru slepotiskového nářadí ve své studii *Typologie českých renesančních vazeb*.² Podrobný rozbor Husovy ikonografie vyšel ve stati *Husova ikonografie ve výzdobě českých knižních vazeb 15. a 16. století* ve Sborníku Národního muzea roku 1995.³ Zde byly rozebrány historické prameny a vývoj podobizny Jana Husa užívané nejen v knižní malbě a grafice, ale také na válečcích a plotnách užitých k výzdobě knižních vazeb. Zmíněna zde byla i ikonografie dalších reformátorů a vývoj užívání knihvazačského nářadí s touto tematikou během 16. století u nás. Bohumil Nuska mimo jiné vytvořil dvoudílné album obsahů charakteristického nářadí českých renesančních dílen obsahující frotáže renesančních vazeb knih, na jejichž základě byly identifikovány knihvazačské dílny tohoto období.⁴ Díky této práci nyní vzniká veřejnosti zatím nepřístupná elektronická databáze NUSK⁵, která obsahuje

1 HAMANOVÁ, Pavlína. *Z dějin knižní vazby od nejstarších dob do konce 19. století*. Praha 1959, 275 s.

2 NUSKA, Bohumil. *Typologie českých renesančních vazeb. Terminologie, slohové určování a datování materiálu. Historická knižní vazba 1964–1965*, 202 s.

3 NUSKA, Bohumil. *Husova ikonografie ve výzdobě českých knižních vazeb 15. a 16. století*. Nuska, Bohumil. *Sborník Národního muzea v Praze. Řada C - Literární historie 37*, č. 3–4, (1992 [vyd. 1995],) s. 1–31, fot. příl.

4 NUSKA, Bohumil. *Album obsahů charakteristického nářadí českých renesančních dílen*. Díl I. inv. č. ST 1952; Severočeské muzeum v Liberci; Liberec; Česko. NUSKA, Bohumil. *Album obsahů charakteristického nářadí českých renesančních dílen*. Díl II. inv. č. ST 1953; Severočeské muzeum v Liberci; Liberec; Česko.

5 *Elektronická databáze slepotiskové výzdoby 16. století NUSK* (do prosince 2022 ve vývoji). Za možnost využití vřele děkuji školiteli diplomové práce doc. PhDr. Petru Voitovi, CSc. a knihovně Severočeského muzea v Liberci.

frotáže slepotiskového nářadí a souhrnné informace o českých knihvazačských dílnách 16. století.

Komplexní pohled na reformační ikonografii a české knihvazačství 16. století, který zahrnuje kromě hlediska uměleckého a řemeslného i souvztažnost s dobovou mentalitou a přístupem společnosti ke knižní kultuře, zaujímá ve svých statích doc. PhDr. Petr Voit, CSc. V jeho pracích⁶ je rozebírán vliv utrakvistického smýšlení a mentálního historismu na vývoj českého knihvazačství, poprvé je ukázána silná závislost na německém řemeslu a rezervovaný přístup k zahraničním podnětům této oblasti knižní kultury.

Všechny výše zmíněné vědecké prameny byly použity jako zdroje k vytvoření této diplomové práce, jejímž cílem bylo v teoretické části popsat vývoj renesančního knihvazačství a užívání reformační ikonografie na vazbách knih v Čechách během první poloviny 16. století. V praktické části si práce dala za úkol prozkoumat vazby misálů a breviářů vydaných v rozmezí let 1479–1522, identifikovat užití slepotiskové nářadí a případnou reformační ikonografii a na základě zjištěných poznatků odpovědět na otázku, zda tyto katolické liturgické příručky sloužily utrakvistickému mešnímu provozu. Zároveň byla zkoumána slepotisková výzdoba těchto knih obecně. Výsledky výzkumu vedly k vytvoření dvou příloh, kterými jsou Katalog frotáží zkoumaných exemplářů A (obsahuje nascanované frotáže těch exemplářů misálů a breviářů, jejichž vazby byly na základě identifikovaného nářadí vyhotoveny do první poloviny 16. století) a Katalog frotáží zkoumaných exemplářů B (obsahuje nascanované frotáže těch exemplářů misálů a breviářů, jejichž vazby byly na základě identifikovaného nářadí vyhotoveny až po roku 1550).

Teoretická část práce obsahuje úvodní kapitolu zabývající se kulturním a náboženským vývojem u nás od poslední třetiny 15. století do první poloviny 16. století a sleduje i vývoj knižní kultury tohoto období. Další kapitoly jsou již věnovány renesančnímu knihvazačství, nejprve je stručně nastíněn vývoj řemesla v Evropě a poté je podrobněji rozebrán vývoj v Čechách. Poslední teoretická kapitola se věnuje rozboru reformační ikonografie užívané na knižních vazbách u nás během 16. století.

V praktické části práce je představen a vyhodnocen výše zmíněný průzkum vazeb katolických misálů a breviářů a jejich ikonografie.

⁶ VOIT, Petr. *Slepotisk na české knižní vazbě 16. století*. (v tisku); TÝŽ. *Vzácné knižní vazby Strahovské knihovny v Praze: od gotiky na práh baroka*. Praha: Královská kanonie premonstrátů na Strahově, 2020, 409 s. Bibliotheca Strahoviensis. Series monographica, IX.

1. Česká společnost a kultura na počátku 16. století

1.1. Historický úvod - počátek 16. století

Přelom 15. a 16. století v českých zemích byl z hlediska kulturního i hospodářského vývoje specifickým obdobím poznamenaným událostmi končícího století, které neměly nikde jinde než u nás obdoby. České země se postupně vzpamatovávaly z krize způsobené husitskými válkami a s nimi spojené izolace od okolního světa. Příměří mezi utrakvisty a katolíky stvrdil v březnu roku 1485 Kutnohorský náboženský mír, a poprvé v naší historii tak dochází k uzákonění dvou konfesí a k soužití dvou odlišných vyznání vůbec.⁷ Tento ojedinělý jev ovlivnil nejen stávající náboženskou a hospodářskou situaci, ale i poměry kulturní.

Důsledkem husitské revoluce se na našem území 70% obyvatelstva hlásilo k utrakvistické konfesi, druhou, avšak menšinovou církev tvořili katolíci. Dále působilo v Čechách ještě několik dalších církví (novokřtenci, mikulášenci a jednota bratrská), které však stojí mimo uzákoněné dvojtěří. Mimo to vzniklo nové stavovské uspořádání státu s větším vlivem šlechty a královských měst, vliv panovníka a katolické církve byl naopak do jisté míry oslaben. Vzpomínky na boje a strach z další možné krize byly jedním z hlavních důvodů fungujícího soužití dvou konfesí, k uvědomělé toleranci a ideálnímu stavu však mělo daleko. Hlavním dokumentem, skrze jehož uznání se „rovnost“ obou vyznání stvrzovala, byla Basilejská kompaktáta, která přijímala utrakvistické artikuly (přijímání pod obojí, svobodný výklad Písma kněžími, trestní odpovědnost bez ohledu na společenské postavení a omezení světské moci církve) a zároveň přijímala utrakvismus v rámci celé římskokatolické církve. Kompaktáta však i přes pozdější pokusy českého sněmu a později Jiřího z Poděbrad nebyla nikdy přijata papežem, a jak domácími katolíky, tak generacemi následujících papežů na ně bylo hleděno přezíravě, což mělo dozajista vliv na křehké fungování náboženského dualismu. Češi tak v očích okolních států zůstávali nadále národem heretiků, byť se katoličtí Jagellonci i jim předcházející Jiřík z Poděbrad na našem trůně snažili vnější vztahy posilnit. Zároveň však Čechy již nenesly prvenství v síle reformačního hnutí, utrakvismus se pomalu izoloval a uzavíral do jisté myšlenkové sterility.⁸ To zároveň vedlo i k postupné radikalizaci některých

⁷ ČORNEJ, Petr; BARTLOVÁ, Milena. *Velké dějiny zemí Koruny české*. Svazek VI., 1437-1526. Praha: Paseka, 2007, 839 s., [16] s. il. ISBN 978-80-7185-873-7.

⁸ BOLDAN, Kamil. Knižní kultura doby jagellonské (do roku 1500). In: DRAGOUN, Michal; MAREK, Jindřich; BOLDAN, Kamil; STUDNIČKOVÁ, Milada. *Knižní kultura českého středověku*. Dolní Břežany: Scriptorium, 2020, s. 157.

jeho přívrženců a názorovému štěpení. Podpora přichází až roku 1517, kdy Martin Luther zveřejňuje své teze kritizující katolickou církev.

Inspirací pro sepsání svých tezí a i pro další reformační myšlenky bylo pro Luthera učení Jana Husa.⁹ O století dřívější husitská revoluce však zůstala pouze lokálním jevem a nepřekročila hranice našeho území. Odlišná mentalita lidí, sílící moc stavů i použití knihtisku jako nástroje pro šíření Lutherových myšlenek byly klíčovými důvody pro úspěch druhé reformace nejen na území Německa. Z oblasti Saska a Durynska se nový proud nevyhnutelně rozšířil i do severních Čech a pak dále na naše území.

Luthерово učení bylo zpočátku českými utrakvisty vítáno s velkými sympatiemi, postupem času však bylo nasnadě, že určité věroučné názory nebude možno tolerovat. Důvody, kterými si na počátku Luther získal pozornost českých utrakvistů byly především *„jeho resonance s protipapežským citěním, průlom z kruhu národní osamělosti, ujištění oprávněnosti české reformace, Lutherův zdánlivý souhlas s Husem.“*¹⁰ Luther ve svém učení nešetřil otevřenou kritikou vůči papeži a Římu, několikrát odsoudil kostnický koncil a jeho výsledek, rehabilitoval Jana Husa. Římskokatolická církev v reakci na nového reformátora připodobňovala německou reformaci k reformaci české. Češi tak už nebyli jediným vzpurným národem kacírů a utrakvistické hnutí bylo najednou ostatními zeměmi (především Německem) viděno v jiném světle a česká reformace tak mohla být ospravedlněna. S postupem času však začala zaznívat kritika z řad českých konzervativních utrakvistů, kterým připadalo nové hnutí až příliš radikální. Nesouhlasili především s odmítáním vlivu dobrých skutků na spásu lidského života, s odsuzováním středověkého scholastického učení nebo s absolutním zavržením papežství a svěcením kněžstva. Navíc záměrem utrakvistické církve nebylo radikální odmítnutí a svržení celého dosavadního fungování církve, šlo jim pouze o její očistu. *„Luther pociťoval, že Češi byli nespělí reformátoři, kteří plýtvali snahou opravit staré církevní soustrojí místo toho, aby jako odvážní inovátoři odhodili starý model a konstruovali zcela nový.“*¹¹ Na základě těchto rozkolů došlo ve třicátých letech 16. století k odvrácení utrakvistické církve od luteránství a spíše k dalšímu jejímu upevnění.

Výrazné kulturní proudy, jejichž transfer byl u nás vlivem událostí celého husitského století zastaven, byly renesance a humanismus. Šlo především o rozchod se středověkou scholastikou a ožívání antického myšlenkového, filozofického, gramatického a rétorického

9 ČORNEJ, P.; BARTLOVÁ, M.. *Velké dějiny země Koruny české VI.*, s. 686.

10 DAVID, Zdeněk V. *Nalezení střední cesty*, s. 104 - 105.

11 DAVID, Z. V. *Nalezení střední cesty*, s. 154.

dědictví.¹² Myšlenky těchto proudů se do českých zemí dostávaly na přelomu století nejprve pomalu a v lehkých náznacích. Jejich počáteční rozvíjení na dvoře krále Václava IV. bylo v prvních dvou desetiletích 15. století rázně zastaveno husitskou revolucí a ke konci století se navracelo do jim nepříliš příznivého prostředí – utrakvisté přijímali z katolické Evropy nový pohled na život a na svět pomalu a s poměrně velkou nechtí. Kališnické obyvatelstvo nebylo otevřeno jakýmkoliv „papeženeckým novotám“, renesanční uvolněnost se také jen málo slučovala s přísnou náboženskou a mravní utrakvistickou výchovou, oslava antiky a pozornost obrácená k pohanským hrdinům jen málo korespondovala s přísnou doktrínou Písma svatého. Podporu humanismu u nás nemohla poskytnout ani pražská univerzita, na rozdíl od jiných evropských měst (například Benátky, Krakov, Vídeň apod.), ve kterých se příznivci humanismu přirozeně shromažďovali v kruzích okolo univerzit a ve kterých humanismus pronikal i do výukových osnov. Bariéra půlstoletí izolace od zahraničního myšlenkového vývoje se u nás rozvolňovala zpočátku ztuhla a program humanismu, který se spíše než k laickému publiku obracel k vrstvě vzdělanců ovládajících latinu a řečtinu, narážel na odpor. „*Humanismus se obracel výhradně ke vzdělancům, kteří sdíleli stejné hodnoty, vázané na znalost antických textů a nově šířené převážně v elegantní humanistické latině, usilující o nápodobu jazyka Ciceronova a Vergiliova.*“¹³ Snahy minulých desetiletí o prosazování češtiny v literatuře i během bohoslužeb, laicizace i jednotící idea utrakvistického přijímání pod obojí pro všechny společenské vrstvy (jejíž obtížná prosaditelnost se však projevila již v prvních letech husitské revoluce) na toto elitářství pohlížela s jistou nevraživostí. Vazby na antickou kulturu u nás byly u nás ojedinělé a většinou jen nepřímé, na rozdíl od zbytku západní Evropy ovlivněné karolinskou renesancí v 9. století. Částečně u nás tedy stále přetrvávalo středověké chápání světa. K určitému posunu dochází až v posledním desetiletí 15. století a na počátku století nového, kdy se i mezi utrakvisty objevuje první zájem o antickou kulturu.

Lépe než utrakvisté však přijímali nové podněty katolíci, a to především katolická Morava. Kontakty s Uhry a Vratislaví znamenaly příliv nových trendů a příznivě ovlivnily pronikání humanismu například do Olomouce, ve které vzniká první humanistický kroužek v blízkosti biskupa Stanislava Thurza. Další cestou pronikání nových myšlenek mezi katolické obyvatelstvo bylo studium v zahraničí. Pro studenty z katolických rodin bylo totiž jedinou možností, jak si opatřit univerzitní vzdělání. Mnozí z nich tak odcházeli studovat do Itálie, Slezska a Německa (oblíbenou studijní destinací byla například Bologna). Mezi mladými

12 BOLDAN, K. Renesanční humanismus. *Knižní kultura doby jagellonské (do roku 1500)*, s. 187.

13 ČORNEJ, P.; BARTLOVÁ, M. *Velké dějiny země Koruny české, VI. 1427-1526*, s. 609.

šlechtici byly později oblíbené kavalírské cesty po Evropě, které (stejně jako studium v cizině) poskytly mladým mužům kromě získání nových zkušeností také seznámení s zahraničními trendy.

Předzvěstí konce vlády Jagellonců v českých zemích byla roku 1526 bitva s Turky u Moháče, ve které zemřel král Ludvík Jagellonský. Jeho úmrtí započalo období hledání a volby nového českého krále. Kandidaturu záhy oznámil arcikníže Ferdinand I. Habsburský, který se o trůn hlásil nejprve na základě sňatkových práv své manželky Anny Jagellonské. České stavy se k ambicióznímu Ferdinandovi nejprve stavěly odmítavě (důvodem bylo především Ferdinandovo potlačování stavovských pravomocí¹⁴), avšak ze strachu z možného konfliktu s Habsburky promluvily nakonec ve Ferdinandův prospěch. Roku 1526 tak začíná nová éra přinášející do budoucna mnohé dosud neřešené problémy.¹⁵

Renesance, reformace i nástup Habsburků na český trůn byly událostmi, které významně ovlivnily kulturní vývoj na našem území na další desítky let. Toto dění dopadá přirozeně i na vývoj knižní kultury, kterou v tomto období ovlivňuje také další nový faktor – knihtisk. Vliv a především proměny knižní kultury a konečně i knižní vazby tohoto období budou rozebrány v následujících kapitolách.

1.2. Knižní kultura přelomu 15. a 16. století v českých zemích

Cílem následujících odstavců není detailně vypsát dějiny knihtisku přelomu 15. a 16. století u nás. Pro následující kapitoly je však záhodno vývoj knižní kultury tohoto období alespoň částečně nastínit. Produkce knižních vazeb a obecná knižní kultura daného období jsou jevy na sobě závislé a podoba prvního se odvíjí od všeobecného rázu knižní produkce, složení knižního trhu a od čtenářských kompetencí dané společnosti v daném časovém úseku.

Rozšíření knihtisku na sebe nenechá čekat, a tak se i v Plzni v sedmdesátých letech 15 století objevují první latinské náboženské tisky – jako první Provinciální statuta Arnošta z Pardubic z 26. dubna 1476, následují Agenda Pragensis (1479), Pražský misál (1479), Nový zákon se signetem (1481–1483), neilustrovaný Pasionál (1487–1489), v minulosti tolik diskutovaná Kronika trojanská (1485–1486) a Dlabačův Nový zákon (okolo 1492).¹⁶ I další města v posledním desetiletí počínají výrobu knih tiskem – je to Praha, Kutná Hora, na krátké

14 JANÁČEK, Josef. *Nástup Habsburků na český trůn*. Praha: Melantrich, 1986, s. 26.

15 JANÁČEK, J. *Nástup Habsburků na český trůn*, s. 38.

16 Blíže: BOLDAN, Kamil. *Počátek českého knihtisku*. Praha: Scriptorium, 2018. 317 stran.

období Vimperk, knihtisk se dostává i na Moravu do Brna a Olomouce. V Plzni svoji oficínu roku 1498 otevírá Mikuláš Bakalář, první tiskař, kterého známe jménem. Natrvalo se však centrem knihtisku stává Praha, kde vznikají první tisky od roku 1487 u Tiskaře Žaltáře (lze uvažovat o totožnosti s tiskařem Martinem s Tišnova, který z Prahy odchází roku 1488 do Kutné Hory), Tiskaře Pražské bible a Tiskaře Korandy (zde se setkáváme roku 1493 s jediným teologickým tištěným traktátem, který sestavil utrakvista Václav Koranda mladší.¹⁷ Latinské teologické traktáty psané utrakvistickými literáty se jinak objevovaly pouze v rukopisné podobě.¹⁸) Je dosti pravděpodobné, že zmínění tiskaři postupně pracovali v jediné oficíně, která jim byla pronajímána.¹⁹ Stejná situace mohla nastat i v letech 1514–1518, kdy vznikají hebrejské tisky Geršoma Kohena²⁰ a mezi tím roku 1517, kdy do Prahy přichází běloruský lékař Francisk Heorhij Skoryna, který zde vytiskl *Bibli ruskou*²¹. Souběžně s touto tiskárnou v Praze působí i literárně činný Mikuláš Konáč z Hodiškova. Roku 1520 zde práci severinsko-kosořské dynastie zahajuje Pavel Severin.

Kromě Prahy a Plzně vznikaly od počátku 16. století oficíny také v Olomouci, Litomyšli, Mladé Boleslavi nebo v Bělé pod Bezdězem. Nutno však dodat, že jejich fungování bylo často jen krátkodobé a přerušované. V porovnání se západními evropskými zeměmi se u nás knihtisk etabluje značně pomaleji. Kvůli chladnému postoji pražského utrakvismu k novému vynálezu (a celkové dobové mentalitě, viz. kapitola 1) například nevzniká opora tiskáren v okruhu pražské univerzity, jak tomu bylo u jiných univerzitních měst, ve kterých byl knihtisk spjat nejen s výrobou knih pro pedagogickou činnost, ale také s podporou a tiskem humanistických děl a antických autorů. „*To, že se pražská univerzita jakožto faktické centrum zemského utrakvismu dlouho bránila nutným změnám v pojetí výuky, umožňovalo literárně činným mistrům nořit se do sestavování a opisování latinských apologií kalicha. Vyjma několika jedinců, kteří tiskárnám dodávali minuční kalendáře, znala tato inteligence cestu nanejvýše na kazatelnu, nikoli však ke knihtisku.*“²² Nemůžeme tedy říct, že by konzistoř možnosti nové technologie využila ve svůj prospěch a k šíření svých věroučných polemik a traktátů. Není tedy překvapivé, že až do počátku 16. století převažovala nad knihtiskem

17 MAREK, Jindřich. *Václav Koranda mladší. Utrakvistický administrátor a literát*. Praha, 2017, 250 s.

18 VOIT, Petr. Utrakvisté a knihtisk. In: *Knihtisk, zbožnost, konfese v zemích Koruny české doby poděbradské a jagellonské / editoři Kamil Boldan, Jan Hrdina*. 2018. ISBN 9788070075593, s. 12.

19 Tamtéž, s. 16.

20 SIXTOVÁ, Olga, ed. *Hebrejský knihtisk v Čechách a na Moravě*. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2012, 274 s. ISBN 978-80-200-2197-7.

21 VOIT, Petr. Výtvarná složka Skorinovy Bible ruské jako součást české knižní grafiky [The Visual Art in Skarina's Russian Bible in the Context of Czech Book Illustration]. *Umění*, 2014, vol. 62, n. 4, pp. 334-353.

22 VOIT, Petr. *Utrakvisté a knihtisk*, s. 21-22.

středověká skriptografická tradice, kterou nová technologie nenahradila najednou, dělo se tak postupně až do poloviny 16. století. Opisem se tak i nadále šířila především náboženská literatura (liturgika, postily, polemiky a také nákladně zdobené a iluminované graduály a kancionály), lékařské knihy a právnické příručky (především kvůli jejich typografické úpravě, kterou místní knihtisk ještě neuměl napodobit dle zahraničních standardů), u nichž se počet rukopisných exemplářů postupem času snižoval pomaleji než například u biblí nebo zábavné literatury.²³ Po jazykové stránce u těchto knih převažuje latina, u češtiny jde o necelých dvacet procent a u německých textů o necelé jedno procento.²⁴

Tuzemským knihtiskařům konkuroval v jejich činnosti kromě výše zmíněné skriptografické tradice také silný dovoz knih ze zahraničí, především ze sousedního Německa, Slezska a Itálie (Benátky). Na jedné straně to byla německá a latinská žánrová produkce, které se našemu knižnímu trhu dlouhodobě nedostávalo – beletrie a zábavná četba určená především pro bohatší bilingvní klientelu. Dovoz můžeme vysledovat i u odborné literatury, například u děl filozofických nebo historických, která si ze zahraničí objednávali latinu znalí univerzitní vzdělanci.²⁵ Ze zahraničí se soukromými nákupy také v nevelkém množství dostávala do Čech i díla humanistická nebo s antickou tematikou.²⁶ Na straně druhé se jednalo o zakázky liturgických knih pro mešní provoz objednávané metropolitní kapitulou v Plzni. Dělo se tak především kvůli nedostatku typografického vybavení a typům písma, kterým tuzemští knihtiskaři nedisponovali, a které bylo pro tisk misálů a dalších liturgik stěžejní (typicky textura a rotunda). Tato liturgika byla zhotovována především v Německu a Itálii, jmenovitě šlo o tiskaře Erharda Ratdolta z Augspurku, Georga Stuchse působícího v Norimberku, Johanna Grüningera ze Štrasburku nebo o chebského rodáka Johanna Sensenschmidta působícího v Bamberku.²⁷ Obranou českých tiskařů proti tomuto jevu byla jazykově česká produkce dostupná především vzdělané měšťanské vrstvě společnosti. Na rozdíl od výše uvedených žánrů se jednalo především o bible, nábožensky vzdělavatelskou literaturu, herbáře a zábavnou četbu (různé kroniky a cestopisy), po kterých byla na knižním

23 NEŠKUDLA, Bořek. *Knihovny a čtenářská recepce v období raného humanismu v Čechách*. Disertační práce na Ústavu českých dějin FF UK. [online]. Praha, 2014, s. 57-64.

24 VOIT, Petr. *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí*. II, Tiskaři pro víru i tiskaři pro obrození národa 1498-1547. Praha: Academia, 2017. ISBN 978-80-200-2752-8, s. 143.

25 NEŠKUDLA, B. *Knihovny a čtenářská recepce v období raného humanismu v Čechách*, s. 70.

26 BOLDAN, K. *Renesanční humanismus. Knižní kultura doby jagellonské (do roku 1500)*, s. 187.

27 BOLDAN, Kamil. *Modlitební knihy a knihtisk doby jagellonské*. In: STUDNIČKOVÁ, Milada; BOLDAN, Kamil; MODRÁKOVÁ, Renáta. *Nebeský žebřík: pozdně středověké modlitební knihy ze sbírek Národní knihovny ČR*. V Praze: Scriptorium, 2019, s. 53.

trhu poptávka. Odlišná situace však panovala na Moravě, kam byl knihtisk poprvé uveden Němci vyučenými v Benátkách – Konradem Stahelem a Matthiasem Preinleinem. Jejich působištěm se stalo od roku 1486 Brno a již od počátku bylo patrné, že kvalita jejich tiskařské práce dosahuje vyšší úrovně než u tiskařů pražských. Oba tiskaři ovládali dvoubarevný soutisk, tisk notových osnov, zároveň disponovali odlišným tiskovým písmem – rotundou. Z jejich dílny vzešly především drobné tisky, almanachy, donáty, učebnice a latinská liturgická díla pro olomoucké biskupství. Část těchto jazykově nečeských tisků byla vyvážena do Slezska a Uher. Dalším tiskařem, pocházejícím z polského Gdaňsku, který se na Moravě usadil (tentokrát v Olomouci), byl Konrád Baumgarten, který kromě tiskařského umění ovládal patrně i dřevořezáctví. V Olomouci tiskl především latinská a německá díla s rekatolizační tematikou. Na počátku 16. století však končí působení všech moravských tiskařů a obnovuje se po delší odmlce až v roce 1538 v Olomouci.

Čtenářská obec se u nás i po zavedení knihtisku konstituovala pomaleji než v zahraničí. Pomalému vývoji nepřispívala přetrvávající pozdně gotická podoba knih, kterou tiskařská sazba až do počátku 16. století nadále napodobovala. Až v prvních desetiletích 16. století se postupně mění členění textu, zavádí se číslování stran a podobně. Vzniká titulní list, v němž byly brzy rozpoznány komerční možnosti přilákání čtenáře pomocí titulní dřevořezové ilustrace. Po typografické stránce u nás až roku 1522 definitivně mizí středověká bastarda. Tu vytlačují čtenářsky příjemnější švabach a fraktura. Kniha se také mění po stránce formátové, dochází k jejímu zmenšení a také vylehčení – původně dřevěné desky knihy začínají být v polovině 16. století nahrazovány deskami z lepenky. Jak již bylo výše zmíněno, v Čechách citelně chyběli samostatní autoři a překladatelé, a tudíž i beletrie jako svébytný fungující žánr. Ta byla soustavně nahrazována nábožensky vzdělavatelskou literaturou nebo zábavnou četbou, která zahrnovala nejrůznější kroniky nebo cestopisy. Minimální počet děl humanistických nebo děl s antickou tematikou odrážel poměrně chladný vztah utrakvistické většiny k těmto žánrům. Výjimkami byly například tiskaři jako Oldřich Velenský v Bělé pod Bezdězem nebo pražský Mikuláš Konáč z Hodíškova. Ve srovnání se zahraničím však hovoříme o mizivé produkci. Humanistická díla se objevovala především v knihovnách katolické šlechty, a to pouze v jednotlivinách objednávaných ze zahraničí nebo přivezenými z vlastních cest.²⁸ Dlouhodobě oblíbeným a pro tiskaře výdělečným artiklem byly již od počátku nástěnné minuční kalendáře.

28 VOIT, Petr. *Počátky čtenářství a knihtisk 15. a 16. století*. Praha: Univerzita Karlova, 2014.

Výše rozebraná náboženská dualita nutně zasahovala i do vývoje knižní kultury, často negativně. Na jedné straně převažoval strach z vychýlení fungujícího nastavení společnosti, na druhé straně konfesijní vyznání ovlivňovalo ediční repertoár tiskaře. Práci pro jednu náboženskou skupinu se tiskař nutně ochuzoval o zakázky skupiny druhé. Vznikají zároveň i pokusy o určitý způsob nadstranickosti, tedy snaha vyjít vstříc zákazníkům obou vyznání. Ta se často projevovala například jako upravování textu či ilustrací v knize tak, aby kniha nepobouřila žádnou konfesi. Neustálé balancování mezi pokusy oslovit co nejširší možnou klientelu a zároveň přichylnost k jedné či druhé konfesi vývoj českého knihtisku omezovaly, obavy z náboženského a politického pobouření literární a překladatelskou tuzemskou sféru umrtvovaly. „*Služba určité konfesi se v tiskárnách totiž kompenzovala ztenčeným, ba demonstrativně odmítnutým zájmem o další životní témata. Tuzemská produkce se tedy od počátku formovala v režii dvou myšlenkových světů, avšak ani jednomu nezbyvala kapacita k soustavné a důrazné výchově čtenářů prostřednictvím klasických textů, patristiky a renesančních látek.*“²⁹ Kromě výše zmíněného faktoru typografického celkový rozvoj čtenářské komunity u nás tedy v konečném důsledku brzdila i společensko-náboženská situace. Petr Voit ve vztahu ke konfesionalizaci hovoří o *historismu*³⁰ (který se projevoval především v obraně „jediné pravé víry“, snaze o zachování víry otců a reformaci morálky). Tento společenský faktor se u nás odráží v pomalém rozvoji knižní kultury první poloviny 16. století (ať už se jedná o zakonzervovaný systém literárních žánrů nebo pozdně gotický styl typografie, knižního dekoru a ilustrace) a přechodu k názoru renesančnímu.³¹ Existovala však také výseč liturgické literatury, která nepodlehla konfesionalnímu rozdělení. Jednalo se především o bible nebo liturgika sloužící mešní praxi, která využívali jak katolíci, tak utrakvisté (např. Provinciální statuta Arnošta z Pardubic). Utrakvisté netiskli vlastní statuta, misály, breviáře nebo graduály, nadále pro svůj mešní provoz užívali knih katolických, což vytvářelo jejich závislost na tisku katolických liturgických knih.³²

Výše uvedené fenomény měly přímo vliv nejen na tvorbu tuzemského knižního trhu, žánrový repertoár nebo na utváření české čtenářské obce. Všechny tyto faktory také přirozeně ovlivňovaly podobu knihy jakožto hmotného zboží. První knihtiskem vyrobené knihy se stále

29 VOIT, Petr. Konfesionalita a mentalita mezi koncem 15. a druhou polovinou 16. století pohledem české knižní kultury. *Knihy a dějiny*, 2020, s. 94.

30 Tamtéž, s. 136.

31 Tamtéž, s. 136–140,

32 ZILYNSKÁ, Blanka. Tištěná média a synodální praxe utrakvistů do poloviny 16. století. In: *Colloquia mediaevalia Pragensia 19 – Knihotisk, zbožnost, konfese v zemích Koruny české doby poděbradské a jagellonské* (edd. Kamil BOLDAN, Jan HRDINA), Praha 2018, s. 29–40.

podobaly pozdně gotickým rukopisům, a to jak po stránce typografické a ilustrační, tak i po stránce vypracování a výzdoby knižní vazby.

2. Renesanční knižní vazba

2.1 Renesanční knižní vazba v Evropě a její rozšíření

Renesance, humanismus, vzestup měšťanské společnosti a celková zvyšující se poptávka po knihách v polovině 15. století dohromady zavdaly intenzivní podnět k vytvoření nové technologie písmolijectví a zkonstruování knihtiskařského lisu, jímž Johannes Gutenberg započal novou éru multiplikované výroby knih. Zvýšená produkce knih a zároveň nové čtenářské návyky si také žádaly odlišné uzpůsobení a výzdoby knižní vazby. Množství čtenářů si osvojilo způsob tichého čtení, které má na rozdíl od hlasitého předčítání většímu okruhu posluchačů osobnější ráz. Díky tematické a žánrové restrukturalizaci literatury se také zmenšuje celkový formát knihy, v oblíbenost přichází formát osmerky a kvartu. S rostoucí produkcí knih úzce souvisí i dominantní výzdobná technika knižních vazeb – slepotisk. Tato technika byla užívána od středověku, na knižní výzdobě používaná poprvé už v raném středověku na vazbách z osmého století našeho letopočtu.³³ Užívání této techniky však bylo po roce 1100 přerušeno a objevuje se opět až během 15. století. Základ spočívá v otištění nahřátého rytého kolku do zvlhčené usně.³⁴ Kovové kolky vytvářeli rytci z bronzu nebo mosazi, stejně tak jako další náradí jako byl váleček (kovový bubínek otáčející se okolo své osy s vyrytým reliéfem, upevněný v kovové vidlici a nasazený na dřevěnou násadu), samostatná plotna (otiskovaná především do středu výzdobného pole pomocí ručního lisu) nebo filety a linkovátka (k vytváření jednoduchých linek). Motiv byl do kovu vyryt negativně (do hloubky), aby byl jeho otisk v usni naopak vystouplý. Otisk se po zaschnutí vytvrdil a vytvořil pevný trvalý reliéf. Do usně byly stejným způsobem vytlačovány také litery a číslice, které tvořily název titulu nebo dataci. Tyto nápisy byly často zlaceny. Svoji rychlostí nahradil slepotisk časově i technicky náročnější středověkou ruční řezbu do kůže, která

33 BOLDAN, Kamil. Slepotisk (rukopisná kniha) [online]. *Encyklopedie knihy* [online], c2020, [citováno 15. 04. 2021] Dostupné z: <[https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Slepotisk_\(rukopisn%C3%A1_kniha\)&oldid=18109](https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Slepotisk_(rukopisn%C3%A1_kniha)&oldid=18109)>.

34 PLEŠTILOVÁ, Anna; HYBNER, Jan. *Ruční slepotisk a zlacení: uvedení do technologie a historické inspirace*. V Praze: Vysoká škola uměleckoprůmyslová, 2016, 91 s. ISBN 978-80-87989-22-7.

s masovější produkcí knih především po expanzi knihtisku zcela vymizela.³⁵ Díky obchodním cestám na Blízký východ se po druhé polovině 15. století nejprve do Španělska a Itálie dostává nový trend vázání a dekoru knižní vazby – takzvaná orientální vazba³⁶. Tento styl významně ovlivnil evropské raně renesanční knihvazačství, ne všude se však zcela prosadil (jak bude dále zmíněno, některé oblasti přejaly pouze některé prvky tohoto stylu, a to až o půl století později). Vliv na utváření nového stylu měl samozřejmě i humanismus a renesance.³⁷ Vliv humanismu byl patrný v úctě ke knize jakožto nosiči poznání, ale i jako sběratelskému artefaktu, pozornost byla věnována tedy nejen obsahu knihy, ale i její vnější podobě. Byly to často sběratelské aktivity humanistů, které knihvazačům přinášely nové podněty pro jejich práci.

V následujících kapitolách bude stručně nastíněna podoba orientálního stylu renesanční knižní vazby užitého především v Itálii a Francii, dále pak styl užitý v Německu a konečně vývoj, kterým renesanční knihvazačství procházelo u nás do konce první poloviny 16. století.

2.1.1. Orientální knižní vazba

Orientální knižní vazba od druhé poloviny 15. století postupně ovlivňuje španělské, italské a později i francouzské knihvazačství, mění do té doby celoevropský (a poměrně těžkopádný) ráz středověkých vazeb. Přichází z prostředí Orientu, konkrétně z Egypta, Persie, Tunisu a Arábie.³⁸ Liší se již samotné vypracování vazby a použitý materiál.³⁹ Jako potahový materiál začínají být používány barevně mořené jemné usně z koz, pojmenované dle místa jejich výskytu – marokén, safián, kordován. Často dochází k malování nebo zlacení ořízky. Zlacení samotného koženého pokryvu se vůbec stalo oblíbeným způsobem výzdoby. Užívalo se buď plátkového zlata, nebo jemného zlatého prášku. Plátkové zlato se pomocí vaječného

35 VOIT, Petr. *Řezaná vazba (tištěná kniha)* [online], , c2019, Datum poslední revize 18. 06. 2019, 15:15 UTC, [citováno 27. 04. 2022] <[https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=%C5%98ezan%C3%A1_vazba_\(ti%C5%A1t%C4%9Bn%C3%A1_kniha\)&oldid=16505](https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=%C5%98ezan%C3%A1_vazba_(ti%C5%A1t%C4%9Bn%C3%A1_kniha)&oldid=16505)>

36 WEISWEILER, Max. *Der Islamische Bucheinband des Mittelalters: Nach Handschriften aus deutschen, holländischen und türkischen Bibliotheken*. Wiesbaden: O. Harrasowitz, 1962, 10, 193 s. Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen, Bd. 10.

37 MAZAL, Otto. *Europäische Einbandkunst aus Mittelalter un Neuzeit: 270 Einbände der Österreichischen Nationalbibliothek*. Graz: Akademische Druck u. Verlagsanstalt, 1970, 94 s.

38 HAMANOVÁ, P. *Z dějin knižní vazby od nejstarších dob do konce 19. století*, s. 65.

39 Na rozdíl od tvrdých bukových a dubových knižních desek přichází jako jejich náhrada okolo roku 1500 lepenka. Ta celkový korpus značně odlehčila. Hřbety zůstávají rovné. Postupně dochází k ústupu od pro středověkou vazbu typických kovaných prvků (náročnice, středová kování, mohutné spony apod., ne však všude najednou, jak uvidíme dále).

bílku nebo jiného pojiva nalepilo na slepotiskový otisk nahřátého razidla, které bylo do zvlhčené usně nejprve otisknuto tak, aby vytvořilo negativní vhloubení, pro které se užívalo pozitivně rytých kolků a ploten, které namísto reliéfu vytvořily v usni vyhloubení. To chránilo zlacení před brzkým opotřebením. Zlacení se používalo především na pergamenových vazbách nebo na hnědé usni.⁴⁰ Co se týče samotného dekoru, přední i zadní deska bývají zdobeny shodně. Pro orientální vazbu se staly typické arabeskové a maureskové vzory a také slepotiskový pletencový dekor, jehož ornament pokrýval často celou desku knihy, případně tvořil středovou dominantu a byl zlacen.⁴¹ Prvními zeměmi, které orientální styl vazby ovlivnil, byly Španělsko a Itálie okolo roku 1470. Hlavními knihvazačskými středisky se zde stala Neapol, Florencie, Benátky a Milán. Italské vazby lze také najít v knihovně uherského krále Matyáše Korvína.⁴² Jako proslulý bibliofil a humanista si mnohé ze svých knih nechával vázat právě ve zmíněných italských městech, zároveň však v Itálii nechával vyučit vlastní knihvazače, kteří pro něj později pracovali v Budíně.⁴³ Na jeho vazbách se často objevují slepotiskové pletencové ornamenty, hojně zlacení, geometrické tvary vyplněné florálním ornamentem a také znak Čech a Uher.

Do Francie proniká nový dekor a technika zlacení v první polovině století 16. především díky diplomatu a významnému bibliofilovi Jeanu Grolierovi (1479–1565). Svými objednávkami luxusních knižních vazeb tak inicioval vznik francouzské individuální renesanční vazby obohacené právě o orientální mauresku, arabesku a pletenec a hojně zlacené. Grolier nebyl jediný bibliofil, který svými sběratelskými požadavky ovlivnil vývoj knižní vazby, následovali ho další bibliofilové jako Thomas Mahieu (1515? –1588), v Itálii pak například Diego Hurtada de Mendoza (1506–1575).⁴⁴ Francouzské knihy byly kromě usní také často vázány do drahých textilií.⁴⁵

40 HAMANOVÁ, P. *Z dějin knižní vazby*, s. 94.

41 WEISWEILER, M. *Der Islamische Bucheinband des Mittelalters: Nach Handschriften aus deutschen, holländischen und türkischen Bibliotheken*.

42 MIKÓ, Árpád; József HAPÁK. *The Corvinas of King Matthias in the National Széchényi Library*. [Budapest]: Kossuth, 2008, 153 s.

43 HAMANOVÁ, P. *Z dějin knižní vazby od nejstarších dob do konce 19. století*. Praha 1959, s. 70.

44 HOBSON, Anthony. *Renaissance Book Collecting. Jean Grolier and Diego Hurtado de Mendoza, their Books and Bindings*. Cambridge 1999, 275 s.

45 Příspěvatelé Encyklopedie knihy. Renesanční vazba [online]. *Encyklopedie knihy* [online], c2020. UTC, [citováno 15. 04. 2021]. Dostupné z: <https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Renesan%C4%8Dn%C3%AD_vazba&oldid=18106>

2.1.2 Německá renesanční knižní vazba

Jiný vývoj se však týkal knižní vazby v Německu, ve kterém jsou i nadále knihy vázány po starém způsobu a vazba si tak zachovává spíše středověký ráz. „*Toto přežívání gotických projevů je nutno zároveň hodnotit jako vklad přispívající k formulaci slohově svěbytné střeoevropské vazby.*“⁴⁶ Orientální vlivy sem pronikají až okolo poloviny 16. století (například zlacení nebo použití lepenkových desek namísto dřevěných). Jako pokryv se nejčastěji používala bílá vepřovice a teletina, nezdá se setkávat s gotizujícím kováním, nárožnicemi a sponami.

Jako výzdobná technika pokryvu dominuje po celé patnácté až osmnácté století v Německu slepotisková pásová výzdoba.⁴⁷ Ještě větší zrychlení slepotiskové techniky přichází s používáním válečků. Reliéf byl vyryt na kovový bubínek otáčející se okolo své osy. Ten byl dále upevněn v kovové vidlici a nasazen na dřevěnou násadu. Otiskem vytvářel reliéfní pásy s opakovaným vzorem. Toto nářadí knihvazačům značně ulehčilo práci, zároveň ale ještě více upevnilo jednotný ráz knižní výzdoby a značně omezilo jedinečnou uměleckou invenci knihvazáče. Právě s tímto typem výzdoby se u německých knižních vazeb 15. a 16. století setkáváme nejčastěji.⁴⁸ Zrcadlo je hustě vyplněno několika vedle sebe otištěnými pásy s opakujícími se vzory, které často rámuji uprostřed umístěnou dominantní plotnu. V polovině 16. století se navíc prosazuje i zlacení.

Po motivické stránce slepotiskové výzdoby se německá renesanční vazba odlišuje od orientální především v absenci ornamentu a naopak hojného užívání figurálních (a především náboženských) motivů. Francouzská a italská renesanční knižní vazba upustila od náboženské agitace a rozvinula orientem inspirovaný dekor, zatímco v Německu pod vlivem reformace naopak zesílilo zobrazování náboženských motivů a biblických scén, portrétů a poprsí reformátorů (Hus, Luther, Melancton, Erasmus Rotterdamský), kurfiřtů a knížat, ale také renesancí a humanismem vzkříšených alegorických a mytologických figur.⁴⁹ Motivy výzdoby často však s obsahem knihy nijak nesouvisely. Kresebný styl kolků se odvíjel od grafického stylu tehdejších umělců, jako byli Albrecht Dürer, Hans Holbein, Lucas Cranach apod. Další rozdíl mezi italsko-francouzským a německým stylem tkví v užití

46 NUSKA, Bohumil. Počátky české renesanční vazby. *Umění 10/5*, 1962, s. 471.

47 HAEBLER, Konrad. *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*. Unter Mitwirkung von Ilse Schunke. Bd. 1.2. Leipzig 1928-1929.

48 SCHUNKE, Ilse, ed. *Beiträge zum Rollen- und Platteneinband im 16. Jahrhundert: Konrad Haebler zum 80. Geburtstag am 29. October 1937 gewidmet*. Leipzig: Harrassowitz, 1937, viii, 408 s. Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten, Heft 46, Serie 2, Heft 29.

49 VOIT, P. *Konfesionalita a mentalita mezi koncem 15. a druhou polovinou 16. století pohledem české knižní kultury*, s.132; HAMANOVÁ, P. *Z dějin knižní vazby*, s. 84.

kompozici výzdoby, kdy Francie a Itálie plně rozvinuly kompozici dominantovou, zatímco Německé knihvazačství se striktně drželo kompozice rámové.

Samostatnou skupinu tvoří reformační ikonografie, které bude věnována třetí kapitola práce.

2.2 Počátky renesanční knižní vazby v českých zemích

Bohumil Nuska ve své studii *Typologie českých renesančních vazeb*⁵⁰ renesanci u našich knižních vazeb vymezuje mezi 20. léty 16. století a její pozvolné doznívání umísťuje do počátku třicetileté války. Tento vývoj však nebyl nijak převratný, naopak vazby knih si po několik desetiletí dále udržovaly gotizující vzhled podporovaný přetrvávajícím užíváním rámové kompozice rozvrhující výzdobu knižních desek. „*V době, kdy humanistické tisky mají již renesanční úpravu a výzdobu, renesanční vazba v záalpských zemích se teprve vytváří.*“⁵¹

Renesance do výzdoby proniká nejprve v ornamentu zapracovaném do gotizující kompozice, často dochází k míšení kolků se vzory raně renesančními a gotizujícími zároveň.⁵² Pomalejším vývojem renesanční knižní vazby se vyznačovaly především Čechy, které na základě již zmíněné náboženské izolace i nadále konzervovaly (pod vlivem sousedního Německa) gotické pravoúhlé rámové kompozice s kolkovým dezénem, diagonálním mřížováním nebo routovým vzorem.⁵³ Většina knih vázaných knihvazači byla vyráběna dopředu a čekala na svého majitele ve skladu. Pro výzdobu těchto dopředu vázaných knih bylo užíváno unifikované výzdoby, která byla schopna uspokojit každého zákazníka. Mezi individuální prvky, které mohly být později na vazbu dle přání zákazníka přidány, se počítají iniciály jména, supralibros nebo datum zakoupení knihy.

Ještě patrnější je konzervativní pojetí výzdoby u liturgických knih, kde nadále přetrvávající silné dřevěné desky, ochranné kování a celkový masivní gotický vzhled knih nebyly pouze ochranou před častým užíváním, ale sloužily i jako znak „*starého, osvědčeného a důstojného*“.⁵⁴ I tyto prvky však do poloviny a třetí čtvrtiny 16. století procházejí proměnou směrem k renesančnímu odlehčení. Poněkud rozdílnější situace panovala ve Slezsku, kde byly

50 NUSKA, B. *Typologie českých renesančních vazeb*, 202 s.

51 NUSKA, B. *Počátky české renesanční vazby*, s. 475. Jako zajímavý doklad zde Nuska zmiňuje bibli Benátskou tištěnou rplí 1506 v Benátkách s již renesanční typografickou úpravou, ale nadále s gotickou vazbou.

52 Tamtéž, s. 471.

53 VOIT, P. *Vzácné knižní vazby Strahovské knihovny v Praze: od gotiky na práh baroka*. s. 94.

54 NUSKA, Bohumil. Česká renesanční vazba. In: BOHATCOVÁ, Mirjam. *Česká kniha v proměnách staletí*. 1. vyd. Praha: Panorama, 1990, s. 248.

prvky renesančního knihvazačství přijímány rychleji, a to především díky studijním cestám tovaryšů do Itálie a přítomnosti italských knih, které si ze svých cest přivezli polští katoličtí studenti. Raně renesanční motivy a nový typ smíšené kompozice, kterou pěstovalo orientální knihvazačství, se k nám tedy spíše než přímo z Itálie dostávají ze Slezska, patrně také skrze tamní knihvazače, kteří pracovali v Praze. Jmenovitě jím byl Michal knihař Polák (měšťan Starého Města pražského) a knihvazači Matyáš a Tomáš zmínění ve Statutech pražské univerzity 1529.⁵⁵

Nový renesanční sloh se u vazby knih projevoval jak ve vypracování knižního bloku, volbě užitého materiálu, tak i v kompozici a motivech výzdoby desek. Na našem území fungovalo v první polovině 16. století několik desítek městských knihvazačských dílen. Byť lokální knižní produkce nemohla takové množství knihvazačů reálně uživit, zvyšující se počet dílen reagoval na import nsvázaných tištěných knih ze zahraničí. Zároveň se také do vázání knih zapojují i klášterní dílny, kterým tato činnost nahrazovala přivýdělek z ubývajícího opisování knih.⁵⁶ *„Stylový příznak masového fenoménu, jakým zdobená knižní vazba bez pochyby byla, odpovídal vkusu a odvíjel se od společenské a individuální mentality, a tudíž zrcadlil, s jakými sociálními či teritoriálními peripetemi a jak dlouho probíhala postupná přeměna středověkého způsobu života v renesanční.“*⁵⁷

2.2.1 Materiál a vypracování knižního bloku

Již od počátků renesančního knihvazačství se začíná čím dál více prosazovat řešení knižní vazby (jak po stránce materiálové, vypracování i výzdoby) s ohledem na obsah knihy tak, aby veškeré její prvky tvořily harmonický celek. Přestože je hlavním tématem této práce především výzdoba a ikonografie knižní vazby, dovolím si v této kapitole krátkou odbočku k technickému vypracování knižního bloku a užitému materiálu, na které výzdoba přirozeně navazuje.

55 NUSKA, B. *Počátky české renesanční vazby*, s. 488.

56 BOLDAN, K. *Knižní vazba. Knižní kultura doby jagellonské (do roku 1500)*, s. 199.

57 VOIT, P. *Slepotisk na české knižní vazbě 16. století*, s. 3 (v tisku).

Tvar a vypracování knižního bloku

Jedním ze základních charakteristických znaků renesanční knižní vazby je tvar knižního bloku. Po sešití bloku a jeho zpevnění klihem se od 16. století přistupuje ke kulacení hřbetu pomocí kladiva. Hlavním důvodem byla lepší manipulace a listování knihou s takto upraveným hřbetem. Zároveň tak automaticky došlo ke vhloubení ořízky. Na takto upravený hřbet se nasazovaly desky (převážně stále dřevěné), jejichž hrany byly za účelem ochrany zkoseny.

U nákladnějších a luxusnějších vazeb se často setkáváme se zdobením předem upravené a zakřídované ořízky, jejím barvením, stříkáním, malováním nebo puncováním. Oblíbené bylo také její zlacení, kterému předcházelo hlazení, zaprášení červenou minerální hlinkou a potření vaječným bílkem, na který se dále lepila zlatá folie. Ve finální fázi se již zlacená ořízka voskovala a leštila.⁵⁸ Ořízka mohla být mimo jiné nositelem informací o dataci, názvu knihy nebo majiteli knihy. Tyto informace se však nejčastěji vyskytovaly na přední desce knihy v její horní části nebo na papírovém štítku nalepeném na přední desku, v tomto případě se však jednalo spíše až o následné označení vlastníkem knihy sloužícím pro jednodušší identifikaci.⁵⁹

Materiál

Podle pokryvu dělíme vazby knih na celokožené nebo polokožené, objevují se také vazby pergamenové, převládajícím materiálem u renesančních knižních vazeb je však useň. U prvních dvou typů pokryvů byly používány klížené desky dřevěné (často bukové nebo javorové, tloušťka se odvíjela od formátu knihy), u pergamenové vazby převládá lepenka (lepenkové desky se však u nás prosazovaly poměrně pomalu až během poslední třetiny 16. století⁶⁰). Desky a později i lepenku si knihvazač na rozdíl od slepotiskového náradí a kování vyráběl sám. Z kožených pokryvů se u nás nejčastěji používala vepřovice a teletina, světlá i mořená dohněda, přičemž materiál se vždy vybíral s ohledem na následné zdobení. Hnědé usně byly často zlaceny, bílé nemořené silnější kůže se objevovaly převážně v druhé polovině

58 VOIT, Petr. *Nauka o knižní vazbě. Způsob vypracování knižního korpusu, druhy vazeb dle pokryvu*. Praha: Ústav informačních studií a knihovnictví, 2007, s. 8.

59 NUSKA, B. *Typologie českých renesančních vazeb*, s. 38.

60 NUSKA, B. *Typologie českých renesančních vazeb*, s. 39.

16. století a sloužily především pro slepotiskové zdobení.⁶¹ Zlacení hnědě mořených usní se prosazuje až v poslední třetině 16. století, stejně jako hojnější užívání barevně mořených jemných usní, jako je teletinka nebo kozinka. Ke konci 16. století se jako pokrýv užívá i papír, výjimečně kov nebo textil.

Vazby knih s dřevěnými deskami byly velmi často opatřeny kováním a kovovými sponami.⁶² Tyto kovové prvky knihař nakoupil již hotové a až na závěr celého vypracování korpusu i výzdoby je sám aplikoval.⁶³ Hlavním smyslem tohoto kování byla stejně jako u středověkých kodexů ochrana před manuálním poškozením, vlhkem, plísněmi a jinými nežádoucími vlivy. Nejčastěji bylo vyráběno z mosazi nebo bronzu. Prvním nejužívanějším typem kování byly již ze středověku známé pukly, zabraňující přímému kontaktu knihy s deskou. Mohly být lité (užívané především u větších formátů masivních kodexů) nebo plechové, umístěné na deltoidních nárožnicích (v rozích knihy) nebo na středovém čtvercovém kování. Oba typy pukel byly nadále zdobeny rytím, puncováním, tepáním či prosekáváním. V průběhu času dochází ke stálému odlehčování a redukci těchto kovových prvků a k jejich zmenšování. Druhým především u velkoformátových liturgických knih se vyskytujícím typem kování je hranové kování chránící zkosené hrany desek před opotřebením.

Specifickou kapitolou kování jsou spony užívané opět jen u knih s dřevěnými deskami. U velkoformátových knih přetrvávají gotické dírkové spony, u menších formátů jsou typické spony háčkové. Kovové tělo spony bylo přichyceno na kovovém řemínku umístěném na zadní desce, na koncích přecházelo v háčky. Na přední straně desky byly hřebíčky přidělány kovové štítky, do kterých se háčky přichytávaly.⁶⁴ V počátečním období renesančního knihvazačství se objevují především se členitým obdélníkovým štítkem (proměna gotického štítku prostého⁶⁵). Později během druhé poloviny 16. století dochází k proměně tohoto štítku na štítek čepelovitý. Oba typy štítků byly zdobeny rytím. Na přelomu 16. a 17. století se tělo spony především u nákladnějších a luxusnějších knih mění na tordované (kroucené). I vývoj spon koresponduje s celkovým vývojem kování – s průběhem času dochází k jejich zeštíhlení a zmenšení. U knih s lepenkovými deskami se namísto spon používaly textilní nebo kožené stuhy.

61 Tamtéž.

62 SOJKOVÁ, Karina. *Kovové prvky v knižní vazbě: terminologie, vývoj, výroba, restaurování a konzervace*. Karina Sojková. Vyd. 1. Pardubice : Univerzita Pardubice, 2011. 158 s.

63 NUSKA, B. *Typologie českých renesančních vazeb*, s. 54.

64 Příspěvatelé Encyklopedie knihy, *Háčková spona* [online], , c2020, Datum poslední revize 30. 11. 2020, 17:40, UTC, [citováno 19. 11. 2021] <https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=H%C3%A1%C4%8Dkov%C3%A1_spona&oldid=17999>

65 NUSKA, B. *Typologie českých renesančních vazeb*, s. 56.

2.2.2 Kompozice a technika výzdoby

Po celou éru renesančního knihvazačství dominovaly u knihařů dvě hlavní možnosti kompozice výzdoby knižních desek – rámová kompozice a kompozice dominantová. Každá z nich nese své charakteristické znaky, které při paralelním užití tvoří takzvanou smíšenou kompozici. Kompozice se vyznačuje přísnou symetrií a vertikálností, je udaná především formátem knihy, zároveň je však závislá na knihvazačově umělecké invenci. Přední deska knihy je často zdobenější než zadní deska, není to však zavazující pravidlo – leckdy jsou obě desky zdobeny stejně, nebo komplementárně (dvě středové plotny s různým námětem). Přední deska je však vždy na rozdíl od zadní nositelem eventuálních informací o knize – iniciál nebo supralibros majitele, datace nebo iniciál knihaře. Také bývá na rozdíl od zadní desky zlacena. „Kompozice je významným nositelem slohové kvality a zůstává vlastním projevem knihařovy práce, zatímco ornamentika přichází do knihařovy dílny již "hotová", kompozice je soudobý projev, náradí se používalo dlouhodobě i neslohově.“⁶⁶

Rámová kompozice se pojí se slepotiskovou válečkovou výzdobou, která určuje její rozvržení. Tvoří ji obdélné rámy kladené soustředně od okraje desky ke středu plochy od sebe oddělené linkou (často zdvojenou nebo ztrojenou) vytvořenou kolečkem nebo linkovátkem.⁶⁷ Jejich plocha je vyplněna kolky a válečky. Nejmenší rám tvoří takzvané středové pole, které je vyplněno otiskem plotny, kolků nebo válečkovými pásy. Naopak pole nejvzdálenější od středu se nazývá pole okrajové a často zůstává nevyplněno, nebo vyplněno pouze linkami. Často se objevují také vložena pole – obdélníky vložené nad a pod střední pole, které jsou často nositelem informace o dataci knihy, jejím názvu nebo majiteli. Neméně častým prvkem jsou také vpadlá pole, která vznikají při propojení rohů dvou sousedních ráků diagonální linkou (vytváří optickou hloubku). Veškeré rámy byly nejprve linkovátkem narýsovány do ještě vlhké kůže. Následujícím krokem bylo vyplnění jejich plochy slepotiskovým náradím.

Druhým kompozičním typem je kompozice **dominantová**, objevující se u nás poměrně pozdě, a to až od počátku 80. let 16. století.⁶⁸ Na rozdíl od rámové kompozice více pracuje s volným prostorem, který je podřízen středové dominantě – prvku různého tvaru umístěném ve volném středovém poli (kruh, obdélník, kosodélník, medailon ap.). Toto volné pole je

66 NUSKA, B. *Česká renesanční vazba*, s. 249.

67 NUSKA, B. *Typologie českých renesančních vazeb*, s. 44.

68 NUSKA, B. *Česká renesanční vazba*, s. 251.

nejčastěji ohraničeno bordurou (i zlacenou) a v rozích doplněno rohovými výplněmi, které se vyskytují nejčastěji v podobě otištěných kolků. Zbytek kompozice je středově dominantně podřízen

a harmonicky ji doplňuje. Volná plocha není redukována systémem válečků, ale jen tenkou linkou nebo velmi úzkým válečkem. I proto je tento typ kompozice příhodnější ke zlacení. Dominantou kromě nejrůznějších ornamentálních nebo figurálních motivů může být také supralibros (znak majitele knihy).

Prvky dominantové kompozice se na raně renesančních knižních vazbách objevují již od 20. let 16. století, a dochází tak k míšení stylů obou kompozic do třetího typu, tedy kompozice **smíšené**. Hlavním znakem smíšené kompozice je především postoj k volné ploše, která je zde na rozdíl od mladší dominantové kompozice redukována systémem válečků. Tato kompozice v sobě slučovala slepotiskovou rámovou borduru se středovým redukováným volným polem vyplněným zlacenou kruhovou nebo obdélníkovou dominantou.⁶⁹ V poslední třetině 16. století a na počátku 17. století je pro pozdně renesanční knihvazačství charakteristické užívání hojného zlacení, často se objevuje kromě již zmíněných motivů kartuše s rostlinnými, figurálními nebo arabeskovými motivy. Bordura se často skládá z jednoho ornamentálního pásu, u nákladnějších a zdobenějších vazeb bývá bordura členitá tvořená několika rámy a vnitřními nárožními výplněmi v podobě zlacených kolků.⁷⁰

Z chronologického hlediska vývoje raně renesanční knižní vazby rámová kompozice navázala na gotický úzus rozvržení výzdoby knižních desek, který vycházel z přirozené podstaty formátu knihy (jednotlivá pole kopírovala obdélný tvar desek). Vývoj české knižní vazby zde zůstává pod vlivem knihvazačského německého stylu a zatím nepřijímá žádné prvky, kterými se vyznačují vazby knih z Itálie, Francie nebo Polska. První náznaky zařazování nových prvků do přísné struktury nahuštěných ráků sledujeme u knihvazače **Mistra Práv českých**.⁷¹ S jeho nejranějšími pracemi se setkáváme kolem roku 1518, s dalšími díly pak ve dvacátých a třicátých letech 16. století.⁷² Tento knihvazač – s největší pravděpodobností pocházející ze Slezska – jako první u nás zavádí do své práce charakteristické prvky smíšené kompozice a zároveň nahrazuje některé technické prvky knižní vazby.⁷³ Po výše zmíněném rozboru kompozičních typů a novinek ve vypracování knižního bloku a užitého materiálu jsme nyní

69 NUSKA, B. *Typologie českých renesančních vazeb*, s. 47.

70 Tamtéž, s. 50.

71 VOIT, P. *Vzácné knižní vazby Strahovské knihovny v Praze: od gotiky na práh baroka*, s. 94. Označení anonymního mistra vzniklo dle jeho nejstarší dochované vazby rukopisu Práv českých soběslavských z roku 1518 (viz: VOIT, Petr. *Knihvazač „Práv českých“* [online], , c2019, Datum poslední revize 20. 09. 2019, 11:07 UTC, [citováno 15. 02. 2022] Dostupné z: <https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Knihvaza%C4%8D_%E2%80%9EPr%C3%A1v_%C4%8Desk%C3%BDch%E2%80%9C&oldid=16858>

72 NUSKA, B. *Počátky české renesanční vazby*, s. 476.

schopni objasnit, jaké slohové novinky do českého knihvazačství tato osoba vnesla. Jednalo se především o práci s volným prostorem polí (u nás jinak silně potlačované ze strachu z volného místa nejen v knihvazačství, ale i v sazbě, tzv. *horror vacui*⁷⁴. „Výběr slepotiskového nářadí a způsob, s nímž byly otisky do zrcadla zaváděny, svědčí o tom, jak knihvazač a zákazník zvládali, či nezvládali strach z prázdnoty.“⁷⁵ Dále začíná do svých prací zapojovat raně renesanční motivy, které byly nejčastěji inspirovány německými grafickými listy a dřevořezy. Jedná se nejčastěji o vyobrazení světců, Marie s Ježíškem nebo českých patronů. Typickým rysem prací Mistra Práv českých jsou čtvrtkruhové rohové výplně často

s otištěným kolkem rolničky (v tomto období symbol šaška či blázna). Kromě toho zavádí užívání ploten v roli dominant (nejčastěji kruhového tvaru s dvouocasým lvem, orlicí nebo figurální výplní biblického námětu jako například král David hrající na harfu nebo Kristův křest, ale také tvaru obdélníkového s vyobrazením světců např. sv. Pavel nebo sv. Václav) Zavádí také užívání renesanční kapitály na vazbě.⁷⁶ Dominanty jsou lemovány válečkovou bordurou. Rozdílná je výzdoba přední a zadní desky knihy, kdy přední desky již často nesou zlacený renesanční ornament, kdežto výzdoba zadních desek je tvořena rámovou kompozicí s vpadlým polem, otisky s gotizujícím ornamentem a nese prvky zlacení.⁷⁷ Na vazbách se také často vyskytují obdélníková vložená pole s texty s názvy děl (často tlačené renesanční kapitálou) a letopočty vytlačené arabskými nebo římskými číslicemi.

Druhou dílnou, která zaváděla do výzdoby knižních desek raně renesanční italský sloh a sledujeme u ní tedy první pokusy o smíšenou kompozici, byla dílna tzv. **Mistra dvojího stylu** v Českém Krumlově. Práce této dílny se vyznačuje především napodobováním severoitalských kruhových vzorů.⁷⁸ Část tvorby tohoto knihvazače se vzdaluje klasické rámové kompozici a užívá kruhového medailonu jakožto dominanty tvořené z kolků vložené do volného pole.

Působení Mistra Práv českých ani Mistra dvojího stylu však nijak převratně neotevřelo novou kapitolu českého renesančního knihvazačství. I zde je patrný již několikrát zvýšený slohový konzervatismus a pomalé přejímání novinek. Další knihvazači – mezi nimi například pražský **Monogramista MN** – sice některé novinky přejímají (například zlacení dominant), opět se

73 Po technické stránce je to kulacení hřbetu (pro jednodušší listování knihou) a používání nových materiálů jako je teletina nebo kozinka. I nadále však užívá gotizujícího kování a dřevěných desek.

74 VOIT, Petr. *Horror vacui* [online]. c2019, Datum poslední revize 3. 12. 2019, 10:44

UTC, [citováno 16. 11. 2021]<https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Horror_vacui&oldid=17382>

75 VOIT, P. *Slepotisk na české knižní vazbě 16. století*, s. 4.

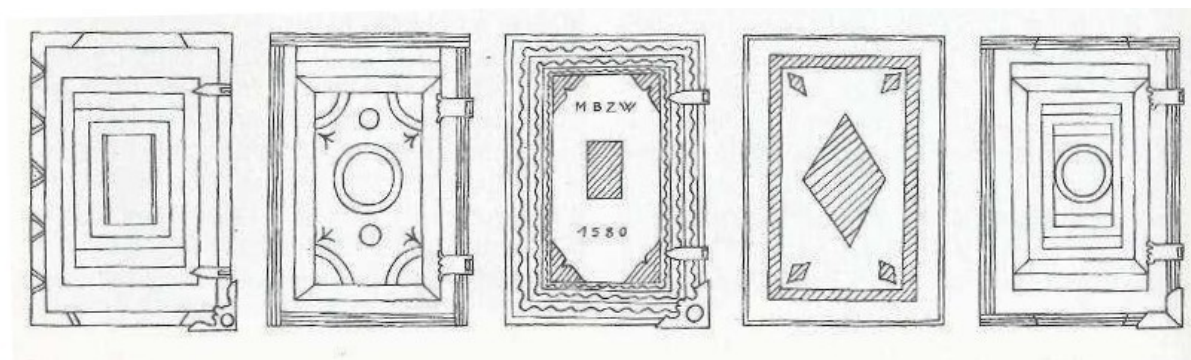
76 VOIT, P. *Vzácné knižní vazby Strahovské knihovny v Praze: od gotiky na práh baroka*, s. 96.

77 NUSKA, B. *Počátky české renesanční vazby*, s. 476.

78 BOLDAN, K. *Renesanční humanismus. Knižní kultura doby jagellonské (do roku 1500)*, s. 201.

ale spíše přiklání k husté válečkové slepotiskové výplni bez ohledu na práci s volným prostorem. Zmíněný Monogramista MN pracoval v období třicátých a čtyřicátých let 16. století. Kromě náradí přejal i některé z hlavních výzdobných prvků, které užíval Mistr Práv českých, především zlacenou středovou dominantu ve volném poli lemovaném bordurou. Byl však také stále silně ovlivněn stylem německého knihvazačství. Zde je z vývojového hlediska knižní vazby patrný krok zpět ke staršímu rámovému stylu a odmítnutí novějších kompozičních prvků, užívání ploten a především práce s volným prostorem, která se objevovala pouze sporadicky, a kromě umělecké stagnace značila i obtížnost posunu k renesančně humanistické mentalitě.⁷⁹ Výzdoba knižních vazeb u nás až do poslední třetiny 16. století symbolizuje všeobecný tradicionalismus a nechuť k zařazování nových uměleckých podnětů.

Dominantová kompozice se tedy dostává ke slovu až během 80. let 16. století a to především díky nově se projevujícímu manýrismu v době vlády Rudolfa II. Habsburského (1552–1612), díky okruhu umělců přicházejících ze zahraničí a zároveň nové generaci aristokratů přistupující ke knižní vazbě jakožto sebezprezentační záležitosti.⁸⁰ Umělecký posun charakterizuje především užívání ornamentu namísto figury a odlehčení celkového dojmu z výzdoby knižní vazby za pomoci volného prostoru.⁸¹

Obrázek 1 Schéma výzdobných kompozic českých renesančních vazeb - zdroj Česká kniha v Proměnách staletí, s. 246

79 VOIT, P. *Slepotisk na české knižní vazbě 16. století*, s. 4.

80 Tamtéž, s. 7.

81 VONDRÁČEK, Radim. Pozdně renesanční knižní vazby z pražských dílen. *Umění a řemesla* 39, 1997, s. 24–29.

2.2.3 Motivy na českých renesančních vazbách

Motivy kolků a ploten, které zdobily renesanční knižní vazbu, byly inspirovány dobovými ornamentálními předlohami, grafickými listy a sborníky vydávanými po celé 16. století.⁸² Vliv na ornamentiku i figurální motivy slepotiskové výzdoby měli italští grafikové a kreslíři jako Enea Vico, Marco Dente a také němečtí tvůrci, například Urs Graf, Hans Sebald Beham nebo Virgil Solis.⁸³ Zdrojem byly také vzorníky a předlohy zlatníků. Nářadí pro slepotisk vytvářeli pro knihvazače kovorytci (případně další profese spojené se zpracováváním kovů například zlatníci). Dodatečně si knihvazači nechávali do náčiní vyrýt vlastní monogram.

Motivy slepotiskové výzdoby můžeme rozdělit do dvou základních skupin na ornament a figurální motivy. Na rozdíl od ornamentu může druhá skupina motivů často blíže prozradit více o provenienci knihy, v některých případech dokonce o náboženském vyznání či smýšlení jejího vlastníka. Následující rozdělení motivů do několika skupin rozhodně nemůže zcela obsáhnout veškerou tematiku renesanční knižní výzdoby, poslouží však jako výčet pro základní představu. Čerpáno bylo ze podrobného výčtu motivů Bohumila Nusky.⁸⁴ S mnoha z níže zmíněných motivů se také dále setkáme v analytické části této práce na vazbách misálů a breviářů.

Ornamentálně-vegetabilní motivy

Až do poloviny 16. století byl hojně užíván pozdně gotický routový vzor. Během 20. – 40. let 16. století se objevují nejrůznější florální vzory na kolcích a razítkách, například lilie, šištice, žalud, trojlístek, růžice, nejrůznější listy (vinné, lipové, javorové) a kvítky. Z neflorálních vzorů jsou to například srdíčka, rolničky, pletence. U válečků se nejčastěji objevují akantové úponky, úponky s listy a květy, vinné úponky, routové a arabeskové pásy. V druhé polovině 16. století se také u kolků setkáváme s hvězdičkami, arabeskami, balustrami. U válečků dále s arabeskovými pásy, nově s rolverkovým, maureskovým a perlovcovým pásem. U dominant je to arabeska (kruhová, oválná, v medailonu, kosočtvercová), rolverk, motiv kytice ve váze, stylizovaná lilie.

82 NUSKA, B. *Česká renesanční vazba*, s. 245.

83 Tamtéž.

84 NUSKA, B. *Typologie českých renesančních vazeb*.

Maureskní a arabeskové ornamenty celoplošně užívané na vazbách francouzských a italských si do českého renesančního knihvazačství hledaly svoji cestu jen velmi pomalu. Na rozdíl od těchto zemí u nás převládala agitační a moralizační funkce náboženských figurálních výjevů výzdoby knižní vazby. „*Samostatný a nábožensky neutrální ornament byl zřejmě chápán jako planý narušitel věroučné a morální agitace, nesené figurativním realismem. Nad zbytečnou ornamentální zdobností vítězila potřeba religiózní angažovanosti výzdobného konceptu, a proto tuzemské knihvazačství světskou linii západoevropské renesance dlouho odmítalo.*“⁸⁵

Figurální motivy

Figurální motivy a výjevy můžeme rozdělit do několika skupin v závislosti na jejich tematice. Opět se objevují na plotnách, medailonech a také na válečcích. Mezi nejhojněji užívané figurální motivy ploten patří bezesporu biblické postavy a výjevy, například⁸⁶: Nejsvětější Trojice, Madona s Ježíškem, Ukřižování Krista, Poslední soud, Vjezd do Jeruzaléma, Zmrtvýchvstání, Hlava Krista, Evangelisté, Světci se svými atributy, sv. Petr a Pavel, zemští patroni (sv. Václav, apod.), velmi často se také objevuje plotna se starozákonní postavou krále Davida držícího harfu.

Další skupinou figur jsou postavy alegorií, uvést můžeme: Justicii, probodávající se Lukrecii, Judit s hlavou Holoferna, postavy Ctností (Fortuna, Fides), putti, alegorie věd a umění (Grammatica, Dialectica, Rhetorica, Aritmetica, Musica, Geometrie) apod. Setkáváme se i s portréty panovníků, knížat, antických klasiků (Cicero, Ovidius, Vergilius, Caesar). Na válečcích jsou to nejčastěji poprsí výše zmíněných biblických postav, evangelistů bez i s atributy, postav Ctností, knížat a antických klasiků, andílků. Neméně časté jsou válečky s medailony s hlavami antických klasiků. Pod vyobrazeným poprsím se často nachází nápisový štítek určující zobrazenou postavu, který ji zároveň odděluje od postavy následující. Biblické postavy a postavy Ctností sloužily jako inspirace k následování všem konfesím bez rozdílu. Až import německých válečků a ploten s vyobrazením reformátorů (Hus, Luther, Melancthon, Erasmus Rotterdamský), vydělil skupinu reformační ikonografie přijatelnou pro všechny nekatolické konfese.⁸⁷

85 VOIT, P. *Konfesionalita a mentalita mezi koncem 15. a druhou polovinou 16. století pohledem české knižní kultury*, s. 136.

86 ROYT, Jan. *Slovník biblické ikonografie*. Praha : Karolinum, 2006. 342 s.

87 Tamtéž, s. 134.

3. Reformační ikonografie v českém knihvazačství 16. století

3.1 Prameny utrakvistické ikonografie

V návaznosti na odstavce výše můžeme tuto kapitolu započít tvrzením, že první reformační ikonografie se na knižních vazbách u nás začala objevovat až během 30. a 40. let 16. století v závislosti na Lutherově vystoupení (byť s odstupem dvaceti let) a silném importu slepotiskového nářadí ze Saska. Nabízí se však otázka, zda se u nás jakožto v prvním epicentru náboženské plurality již během 15. století vytvořila a následně začala užívat utrakvistická ikonografie na knižních vazbách užívající vlastních věroučných motivů.

„Podle funkce je možné rozlišovat dva hlavní typy obrazových pramenů. První skupinu představují umělecká díla určená potřebám utrakvistické zbožnosti (oltářní malby a řezby nebo liturgické knihy a biblické rukopisy). Druhou skupinou jsou pak předměty určené k reprezentaci utrakvistických objednavatelů mimo liturgický prostor (např. reliéfy dochované na kamnových kachlích a zobrazení na pečetích, mincích, zvonech i knižních vazbách).“⁸⁸

Utrakvistická ikonografie již po smrti Jana Husa (1415) čerpala z několika nejsilnějších námětů: bylo to především zobrazení Mistra Jana Husa (jeho smrt, podoba kazatele nebo vyobrazení ve společnosti světců), dále symbol kalicha, méně častěji vyobrazení Jeronýma Pražského, Jana Žižky z Trocnova, Johna Wyclifa nebo vyobrazení husy jako symbolu husitství.⁸⁹ S vyobrazením upálení Jana Husa se často setkáváme v knižní malbě (jedná se především o bible, jedním z raných vyobrazení je například proslulá bible Martinická⁹⁰, dále nákladně zdobené graduály a kancionály, například Litoměřický graduál⁹¹). Vyobrazení Jana Husa jakožto kazatele nebo v doprovodu světců se často vyskytovalo také jako námět oltářní výzdoby. U obou těchto případů (knižní malba i oltářní výzdoba) hovoříme tedy o první skupině uměleckých děl, jejichž hlavní funkce byla především liturgická.

Mezi druhou skupinu předmětů nesoucí utrakvistickou ikonografii můžeme tedy zařadit ty předměty, jejichž hlavní funkce nebyla liturgická, ale spíše reprezentativní. Sem patří především užitě umění jako zmíněné reliéfy dochované na kamnových kachlích nebo právě zkoumaná výzdoba knižní vazby.

Knihvazačství bylo řemeslem, které multiplikovanou výzdobu užívalo snad nejhojněji. Výběrem zvolené ikonografie tak skýtalo potenciál pro masové zobrazování motivů typických

⁸⁸ BÍLKOVÁ, Milena. Ikonografie v utrakvistické teologii. *Ikonografie v utrakvistické teologii / Milena Bílková; vedoucí práce David Ralph Holeton ; oponent práce Jiří Kejř, Petr Čornej* [online]. 2007, s. 65.

⁸⁹ BÍLKOVÁ, M. *Ikonografie v utrakvistické teologii*.

⁹⁰ Tamtéž, s. 75.

⁹¹ Tamtéž, s. 80.

pro utrakvistickou konfesi, které tak kromě výzdobné funkce mohly plnit i funkci propagační. I tak se ale až do 30. a 40. let 16. století u nás utrakvistická ikonografie na výzdobě knižních vazeb **neobjevila**.⁹² Hovoříme tedy o stoletém období, během něhož se utrakvistická ikonografie zařadila mezi umělecky užívané náměty, v knihvazačství se však tyto náměty neobjevují. Chladný přístup utrakvistů k vlastní ikonografii a nevyužívání jejího agitačního potenciálu se dá přirovnat k přístupu ke knihtisku (viz kapitola 2). I zde nalzáme historismus v podobě užívání apolitické pozdně gotické výzdoby, anebo užívání biblické ikonografie sloužící bez rozdílu oběma konfesijním táborům.⁹³ „*Utrakvistické nauce vyhovovala biblická a christologická témata, ale i reprezentativní zobrazení – tedy samostatná zobrazení posvátných osob v celé postavě či poprsí. Je tedy zřejmé, že u většiny dochovaných zobrazení z Čech 15. a 16. století není možné určit pouze na základě ikonografického námětu díla, která strana jej objednala a užívala.*“⁹⁴ Zároveň je zde patrná tendence zachování smíru mezi oběma konfesemi a potřeba nepobuřovat výraznými ikonografickými projevy.

Bohumil Nuska⁹⁵ pro absenci vyobrazení především osoby Mistra Jana Husa na knižních vazbách během 15. století nachází i další příčiny. V první polovině 15. století je to především kvůli užívání jiných výzdobných technik – pozdně gotická technologie výzdoby řezbou do kůže omezovala možnosti věrohodného individualizovaného vyobrazení, zejména pak toho portrétního.⁹⁶ Dalším důvodem mohl být také pohled utrakvistů na umění, určitá nechuť k zobrazování osob (odvíjející se od myšlenek husitského ikonoklasmu) a také chybějící ustálená Husova individuální ikonografie. Ta přichází již ve standardizované (a jak poznáme v další kapitole i značně zkreslené) podobě až během prvních dvou desetiletí 16. století s německou reformací, a díky vlivu saských zemí v čele s univerzitou ve Vitemberku, kde rozvoj reformace ovlivňoval jak knihtisk, tak knihvazačství.⁹⁷ „*Čeští knihvazači se specifických motivů nechopili po tzv. první (Husově) reformaci, ale až poté, co program tzv. druhé (Lutherovy) reformace sestoupil z výtvarné sféry mezi německé knihvazače a teprve odtud ovlivnil kolegy v Čechách.*“⁹⁸

92 VOIT, P. *Konfesionalita a mentalita mezi koncem 15. a druhou polovinou 16. století pohledem české knižní kultury*, s. 131.

93 Tamtéž, s. 133.

94 BÍLKOVÁ, M. *Ikonografie v utrakvistické teologii*, s. 69 - 70.

95 NUSKA, Bohumil. *Husova ikonografie ve výzdobě českých knižních vazeb 15. a 16. století*, s. 2.

96 Tamtéž.

97 HAMANOVÁ, P. *Z dějin knižní vazby*, s. 85.

98 VOIT, P. *Slepotisk na české knižní vazbě 16. století*, s. 9.

3.2 Reformační ikonografie v českém knihvazačství od poloviny 16. století

Hlavním zdrojem reformační ikonografie v českém knihvazačství byly od 30. let 16. století rytecké dílny slepotiskového nářadí z protestantského Saska. U nás toto nářadí jako první začali užívat pražští knihvazači takřečený Předchůdce Jana Harovníka st., Sixt Stanhauer, Anonym s válečkem 1539 a Knihvazač Jiřík,⁹⁹ později po polovině 16. století také Adam knihař, Jan Harovník nebo Pavel Čížek¹⁰⁰ V drtivé většině se jednalo o válečky s portréty níže jmenovaných historických postav reformátorů, králů a kurfiřtů, plotny s touto tematikou se objevují výrazně řidčeji (známe pouze jednu plotnu s Janem Husem u anonymního knihvazače a plotny s Lutherem a Melanchthonem u Mistra Kodexu Václava Dobřenského, Kryštofa Meyšnara a monogramisty LH.¹⁰¹) I zde můžeme brát v potaz opatrnost a snahu nepobuřovat výraznějšími konfesijně vyhraněnými projevy.

Reformační ikonografii můžeme rozdělit do několika skupin. V první řadě je to vyobrazení reformátorů: Jana Husa (1369–1415), Martina Luthera (1483–1546), Erasma Rotterdamského (1466–1536) a Philippa Melanchthona (1497–1560). Dále je to císař Karel V. Habsburský (1500–1558) a saští kurfiřti podporující německou reformaci. Kromě těchto portrétních vyobrazení konkrétních aktérů a přívrženců reformace se setkáváme se skupinou vyobrazení karikatur jejich protivníků. Dále jsou to pak starozákonní biblické výjevy nesoucí významový paralelismus s reformací.¹⁰² Zmíněné výjevy na knižních vazbách se tak staly opět po dlouhé době reprezentačním a agitačním znakem masově šířícím myšlenku reformace. Nutné je také ještě zmínit fakt, že tato ikonografie ve většině případů nesouvisela s žánrem a obsahem knihy. Reformátory tak často nacházíme na vazbách levných vokabulářů, školních učebnic, kronik, úředních knih, kancionálů apod.

99 VOIT, P. *Vzácné knižní vazby Strahovské knihovny v Praze: od gotiky na práh baroka*, s. 112.

100 NUSKA, B. *Husova ikonografie ve výzdobě českých knižních vazeb 15. a 16. století*, s. 8.

101 VOIT, P. *Vzácné knižní vazby Strahovské knihovny v Praze: od gotiky na práh baroka* s. 113.

102 VOIT, Petr. Česká a německá reformace v ilustraci české knihy první poloviny 16. století. In: *In puncto religionis : konfesní dimenze předbělohorské kultury Čech a Moravy* / Praha : Artefactum, 2013 s. 137-162.

3.2.1 Jan Hus

Husova ikonografie na knižních vazbách se vytvořila a ustálila až s vlivem německé reformace a nabrala zde svoji pevnou podobu nesoucí znaky a atributy, díky nimž mohla být tato postava předchůdce německé reformace pokaždé snadno identifikována. Vzniklo tak zároveň i zkrslení podoby, které však reálné podobě mistra Jana Husa bylo poměrně vzdálené.¹⁰³

Podobizna Husa se nejčastěji objevovala na válečkových pásech spolu s vyobrazením Martina Luthera, Erasma Rotterdamského a Phlipa Melanchthona. Hus zde působil jako takzvaný prekurzor reformačního hnutí a patřilo mu tak neměnné první místo v chronologickém pořadí vyobrazení jednotlivých postav. Podobiznu Jana Husa nejčastěji vidáme jako hlavu zobrazenou z profilu vpravo otočenou. Tvář má asketické až vychrtlé rysy, nechybí vousatá brada, která se stává spolu s kněžským kvadrátkem na hlavě jeho hlavním rozpoznávacím znakem, který ho odlišuje od ostatních reformátorů.

Tato rozšířená podoba však s nejvyšší pravděpodobností nijak neodpovídá reálné podobě mistra Jana Husa. Jakožto kněz i Jan Hus zůstal povinně bezvousý, o čemž svědčí i jeho nejstarší vyobrazení v Martinické bibli (1434) nebo aulendorfský rukopis Kroniky kostnického koncilu Ulricha z Richenthalu.¹⁰⁴ Pravděpodobně nejstarším pramenem, ve kterém novou vousatou podobu Jana Husa najdeme, je dřevořezová podobizna v monumentálním tisku *Das Buch der Croniken und Geschichten* Hartmanna Schedela z roku 1493, pocházející z norimberské dílny tiskaře Antona Kobergera.¹⁰⁵ Tato rozsáhlá kronika čítá na 72 portrétních štočků, které však jsou v díle opakovány, a proto se s jedním vyobrazením setkáme u většího množství osob (celkový počet portrétních vyobrazení byl okolo 570¹⁰⁶). Toto opakování znamenalo nutnou neautenticitu, zároveň je možné spekulovat i o záměně štočků s portréty Jana Husa a Jeronýma Pražského.¹⁰⁷

Dalším vyobrazením Mistra Jana Husa s vousem a baretem, které se značně otisklo do společenského povědomí, byla dřevořezová ilustrace Jana Husa v tisku *Tragedia Johannis*

103 NUSKA, B. *Husova ikonografie ve výzdobě českých knižních vazeb 15. a 16. století*, s. 14.

104 BÍLKOVÁ, M. *Ikonografie v utrakvistické teologii*, s. 91.

105 BÍLKOVÁ, M. *Ikonografie v utrakvistické teologii*, s. 93; VOIT, Petr. *Anton Koberger st.* [online], , c2019, Datum poslední revize 4. 11. 2019, 09:50 UTC, [citováno 9. 12. 2021] <https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Anton_Koberger_st.&oldid=17191>

106 VOIT, Petr. *Anton Koberger st.* [online], , c2019, Datum poslední revize 4. 11. 2019, 09:50 UTC, [citováno 9. 12. 2021] <https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Anton_Koberger_st.&oldid=17191>

107 BÍLKOVÁ, M. *Ikonografie v utrakvistické teologii*, s. 94, zde spekulace a možné záměně – Jan Hus je v Kronice vyobrazen s vousy, které v Jeroným Pražský nosil, druhý reformátor je naopak vyobrazen bezvousý a s knihou, čímž by jeho vzhled naopak lépe odpovídal podobě Jana Husa.

Huss od Johanna Agricoli, Vitemberk 1537.¹⁰⁸ Postupem času se tato podoba vyobrazovaná v knižní ilustraci, na knižních vazbách, oltářích a dalších předmětech natolik zafixovala do veřejného povědomí, že ji dále nalézáme i během 17. a 18. století, a to navzdory protireformaci. Tato podoba tedy již druhého desetiletí vstoupila i mezi grafiky a rytce. Hovoříme zde především o dvojici Hans Holbein ml. (1498–1543, malíř a portrétista) a rytec Urs Graf (1485–1598). V jejich působišti v Basileji tedy můžeme nacházet možný počátek převzetí Husovy reformační podoby pro masovou výrobu slepotiskového nářadí.¹⁰⁹

Na knižních vazbách se tedy od 30. let 16. století nejčastěji setkáváme s Husovým portrétním kruhovým nebo oválným medailonem zařazeným ve válečkovém pásu s ostatními reformátory. U větších medailonů se zpravidla nachází také takzvaná legenda – nápis jména okolo Mistrovy hlavy. Ten se často zkracoval například pouze do podoby IOHA[nnes Hus].¹¹⁰ U oválných medailonů se často objevovaly také nápisové štítky, které nesly zkrácené jméno reformátora. Byly umístěny pod oválem. Jednotlivé medailony v pásu propojovala vertikální žerď zdobená nejrůznějšími typy rozvilin a listoví.

Plotny s vyobrazením Jana Husa jsou na rozdíl od válečkových pásů poměrně vzácné. V Čechách jednou z nich disponoval pouze jeden anonymní knihvazač.¹¹¹ Tato plotna se později zpravidla objevovala na knihách jednoty bratrské.¹¹² Jedná se o obdélník s poprsím Jana Husa zasazeným do architektonického oblouku zdobeném arabeskovými trojlisty v rozích. Hus je zde vyobrazen z profilu s typickou bradkou a pokrývkou hlavy a atributem – rozevřenou knihou, na které spočívá jeho pravá ruka. Pod ní je umístěn nápisový štítek se slovy: PO STV LETECH BVDETE ODPOWYDA[ti] BOHU Y MNE. Negativní otisk plotny byl zamýšlen k následnému zlacení.

S postupem času se slepotiskovým vyobrazením nevyhnulo zjednodušování portrétních rysů a pokles umělecké invence rytců vedoucí k jisté schematičnosti. Jednoznačné rozeznávací atributy však zůstaly zachovány a jasně vedly k identifikaci jednotlivých reformátorů (u Jana Husa špičatá bradka a kněžský kvadrátek na hlavě).

108 NUSKA, B. *Husova ikonografie ve výzdobě českých knižních vazeb 15. a 16. století*, s. 17.

109 NUSKA, B. *Husova ikonografie ve výzdobě českých knižních vazeb 15. a 16. století*, s. 24.

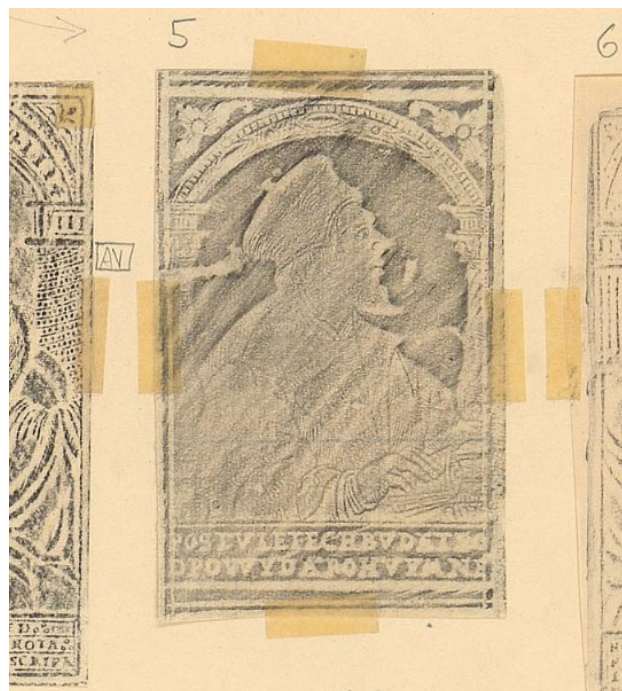
110 NUSKA, B. *Typologie českých renesančních vazeb*, s. 90.

111 VOIT, P. *Vzácné knižní vazby Strahovské knihovny v Praze: od gotiky na práh baroka*, s. 113.

112 NUSKA, B. *Husova ikonografie ve výzdobě českých knižních vazeb 15. a 16. století*, s. 22.

Obrázek 2 Příklad válečku s medailonem Jana Husa užívaný knihvazačem Janem Harovníkem v druhé polovině 16. století - zdroj Album obsahů charakteristického nářadí českých renesančních dílen, díl I, s. 21

Obrázek 3 Plotna anonymního knihvazače s Mistrem Janem Husem - zdroj Album charakteristického nářadí českých renesančních dílen, díl II, s. 79

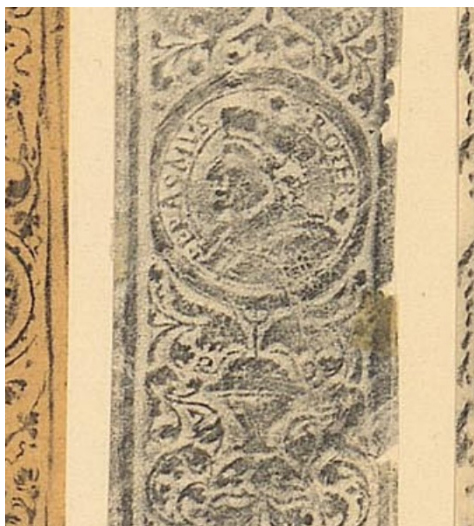
3.2.2 Další reformátoři – Martin Luther, Erasmus Rotterdamský, Philipp Melanchthon

Jan Hus se na válečkové slepotiskové knižní výzdobě objevoval v doprovodu dalších tří reformátorů – Martina Luthera, Erasma Rotterdamského a Philippa Melanchthona. Poměrně zajímavá je přítomnost vyobrazení Erasma Rotterdamského, který se i přes svůj finální příklon ke katolické církvi a rozchod s Lutherovým učením po publikování knihy *Zkoumání víry* (především kvůli rozdílnému názoru na křesťanskou spásu a svobodnou vůli člověka) i nadále po 16. století mezi čtveřicí reformátorů na knižních vazbách objevoval. Důvodem mohla být především značná cena válečkového náradí, které se často dědilo po generace a ideově již nutně nemuselo odpovídat dobové módě a názorům.¹¹³

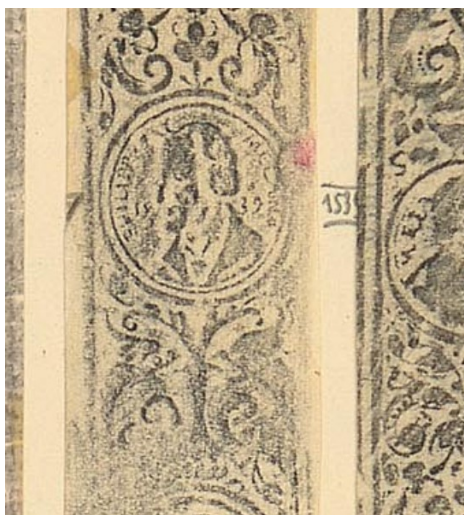
I zde byla každá z těchto osobností vyobrazena s nezaměnitelnými atributy, na rozdíl od Jana Husa však jejich podoba byla již ve srovnání s reálným vzezřením poměrně autentická. Jedním z možných důvodů může být fakt, že zbylí tři reformátoři byli ještě během svých životů portrétováni a tyto portréty nadále posloužily jako grafická předloha k výrobě slepotiskového náradí. U Erasma Rotterdamského a Philippa Melanchthona to často byly portréty od Albrechta Dürera (1471–1528). U Martina Luthera to jsou především vyobrazení Lucase Cranacha (1472–1553) nebo Daniela Hopfera (1470–1536). Všichni tři reformátoři jsou zobrazováni bezvousí. Erasmovy rysy jsou ostré, až vychrtlé na rozdíl od kulatější tváře Martina Luthera. Pro Luthera i Erasma jsou typické humanistické barety na hlavách, Melanchthon tak jako jediný zůstává bez pokrývky hlavy. Podle těchto podob jsou všichni zúčastnění snadno rozeznatelní, navíc se i u nich na válečkových medailonech objevuje nápisová legenda se zkrácenými jmény, buď uvnitř medailonů okolo hlavy, nebo na štítcích pod medailony.

Vyobrazení reformátorů na obdélníkových plotnách je však podrobnější a lépe zřetelné. Poprsí reformátorů se na obdélníkových plotnách objevuje s pozadím architektonických prvků (nejčastěji oblouků) zdobených florálním nebo jiným ornamentem. Zpravidla se objevují s knihou, ať už rozevřenou či zavřenou. Luther se navíc často objevuje bez pokrývky hlavy. Plotny s Martinem Lutherem a Philippem Melanchthonem se velmi často objevují v páru. Právě tyto plotny byly jediné, které u nás čeští knihvazači Mistr Kodexu Václava Dobřenského, Kryštof Meyšnar a monogramista LH vlastnili (viz poznámka č. 58).

113 NUSKA, B. *Husova ikonografie ve výzdobě českých knižních vazeb 15. a 16. století*, s. 11.

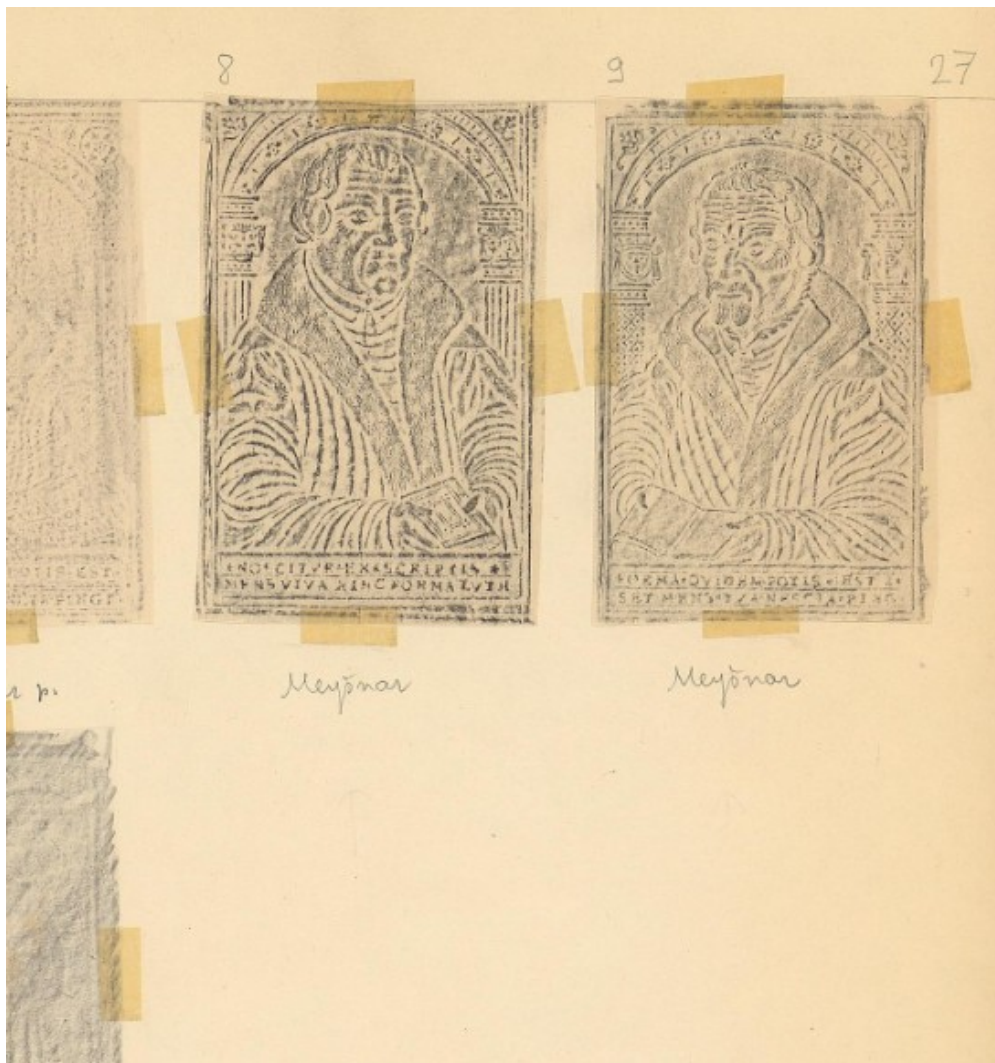
Obrázek 4 Medailon s Erasmem Rotterdamským z válečku užívaným Janem Harovníkem

Obrázek 5 Medailon s Philippem Melanchthonem z válečku užívaným Janem Harovníkem

Obrázek 6 Medailon s Martinem Lutherem z válečku užívaným Janem Harovníkem (zdroj všech obrázků 4,5,6 viz. Album obtahů charakteristického nářadí českých renesančních dílen, s. 21

Obrázek 7 Příklad párové plotny s Martinem Lutherem a Philippem Melancthonem užívané Kryštofem Meyšnarem, zdroj obrázku Album obtahů charakteristického nářadí českých renesančních dílen, díl II, s. 80

3.2.3 Karel V. a saští kurfiřti

Na válečkových pásech se s výše zmíněnými reformátory často objevovalo také vyobrazení císaře Karla V. Habsburského (1500–1558) nebo kurfiřtů podporujících reformační hnutí. Byť sám Karel V. nebyl protestant, ale katolík, v počátcích reformace se proti luteránství razantně nepostavil.¹¹⁴ Mezi reformátory mohl jeho portrét mít legitimizující význam, možná je i hypotéza zobrazeného protikladu.¹¹⁵ Válečky s tímto vyobrazením se objevovaly především u knihařů Jiříka, Sixta Stanhauera nebo Mistra RD. Chronologicky je portrét císaře zařazen za mistra Jana Husa. Na rozdíl od ostatních vyobrazených nebývá zobrazen pouze z profilu, ale i z tříčtvrtečního pohledu s císařskou korunou nebo renesančním baretem na hlavě. V německém prostředí na válečcích namísto Husa doprovází Luthera, Melanchthona a Erasma Rotterdamského protestant kurfiřt Fridrich III. Saský (1463–1525).¹¹⁶ Ten se stal Lutherovým významným obráncem a podporovatelem, a proto mu náleží místo mezi portréty reformátorů i na slepotiskových válečcích.

Dalším kurfiřtem a saským vévodou zobrazovaným na válečcích za doprovodu reformátorů byl Jan Friedrich I. Saský (1503–1554), nejčastěji zobrazován z tříčtvrtečního pohledu nebo profilu, s kurfiřtským kloboukem a hustými vousy.¹¹⁷

Jako další podporovatel reformace se na německých knižních vazbách objevuje také lankrabě Filip I. Hesenský (1504–1567).¹¹⁸

114 NUSKA, B. *Husova ikonografie ve výzdobě českých knižních vazeb 15. a 16. století*, s. 10.

115 Tamtéž; VOIT, P. *Vzácné knižní vazby Strahovské knihovny v Praze: od gotiky na práh baroka*, s. 112.

116 EBDB r002046, dostupné z: <https://www.hist-einband.de/de/werkzeugdetails.html?entityID=r002046>

117 Např. EBDB r002698, dostupné z: [https://www.hist-einband.de/de/werkzeugdetails.html?](https://www.hist-einband.de/de/werkzeugdetails.html?entityID=r002698)

[entityID=r002698](https://www.hist-einband.de/de/werkzeugdetails.html?entityID=r002698).

118 EBDB r000965, dostupné z: <https://www.hist-einband.de/de/werkzeugdetails.html?entityID=r000965>.

Obrázek 8 Medailon s Johanem Friedrichem I. Saským, zdroj EBDB r002698

Obrázek 9 Medailon s císařem Karlem V. z válčky s reformátory a Johanem Friedrichem I. Saským, zdroj EBDB r002046

Obrázek 10 Drobný medailon s císařem Karlem V., zdroj EBDB r004851

3.2.4 Karikatury protivníků reformace

Zajímavou a u nás velmi vzácně dochovanou ukázkou reformační ikonografie je vyobrazení karikatur protivníků reformace na knižních vazbách. Karikatury protivníků reformace (velmi často šlo především o satirická vyobrazení papeže, biskupa, kardinála a dalších) se vyskytovaly především na dřevořezových ilustračních štočcích a štočcích knižního dekoru, které se k nám – stejně jako slepotiskové nářadí na výzdobu knižní vazby – dostávalo ze sousedního Německa, především z Norimberku.¹¹⁹ Nejčastěji se jednalo o biblické výjevy, kdy hříšníky končící v pekle nahradilo právě vyobrazení papeže, biskupa či kardinála. V porovnání s knižní ilustrací se takováto parodická nebo karikaturní vyobrazení

na knižní vazbě u nás objevovala velmi vzácně. Raritou je ve Strahovské knihovně dochovaný výtisk *Chronologia hoc est Omnium temporum et annorum ... computatio* od protestantského teologa Johanna Funcka.¹²⁰ Pro výplň vnitřního rámu přední desky a vnějšího rámu desky zadní byl zvolen váleček s figurálním vyobrazením pěti katolických protivníků Martina Luthera – Thomase Murnera, Hieronyma Emsera, papeže Lva X., Johanna Ecka a Jakoba Lempa. Všichni tito katoličtí představitelé však byli vyobrazeni se zvířecími hlavami: Thomas Murner s kočičí hlavou s baretem a myší v zubech; Hieronymus Emser s kozlí hlavou, baretem a rohy; Johann Eck s prasečí hlavou s baretem; Jakob Lemp s hlavou psa s obojkem

a baretem a konečně papež Lev X. byl vyobrazen jako Antikrist se lví hlavou, vyplazeným jazykem, papežskou tiárou a křížem v ruce. Pod jednotlivými figurami se nachází štítky se zkrácenými jmény – D. MVRNA, D. BOCKEMS[er], LEO PAPA, DOC. ECKVIS a DOC. LEMP. U Hieronyma Emsera se navíc objevuje datace 1540 a u Johanna Ecka monogram CMB. Předlohou pro váleček vyrobený a užitý Monogramistou CMB ve Vratislavi roku 1540 byl obraz pocházející z Německa z roku 1521 s odpovídajícími karikaturami.¹²¹ Kromě prvního válečku byl na vazbě užit ještě váleček s biblickými postavami, konkrétně s Kristem

119 VOIT, Petr. Role Norimberku při utváření české a moravské knižní kultury první poloviny 16. století. *Documenta Pragensia (ISSN 0231-7443)*, 2010, vol. 29, pp. 389-457; TÝŽ. Česká a německá reformace v ilustraci české knihy první poloviny 16. století, s. 137-162.

120 FUNCK, Johann. *Chronologia hoc est Omnium temporum et annorum ... computatio*. Nürnberg, Georg Wachter 1545. Místo uložení - Strahovská knihovna, sign. AM XII 9; podrobně viz: VOIT, P. *Vzácné knižní vazby Strahovské knihovny v Praze: od gotiky na práh baroka*, s. 118.

121 VOIT, P. *Vzácné knižní vazby Strahovské knihovny v Praze: od gotiky na práh baroka*, s. 118.

Spasitelem (Salvator) a evangelisty a drobné kolky s rolničkou, žaludem, svlačcovým listem, hvězdou, lilí a květinami.¹²²

Obrázek 11 Karikatury Lutherových protivníku - nahoře vlevo Murner, Emsler, Lev X., Eck, Lemp. Zdroj obrázku - Vzácné knižní vazby Strahovské knihovny v Praze, s. 128.

122 Tamtéž.

3.2.5 První doklady reformační ikonografie na českých knižních vazbách

Od poloviny 16. století se v Praze poprvé setkáváme s první generací knihvazačů, která pod vlivem německé reformace na své knižní vazby umisťuje reformační tematiku. Ta byla i nadále silně svázaná s rámovou kompozicí a užíváním slepotiskových válečků, jak již bylo zmíněno na několika místech výše. Užívání ploten s reformační tematikou se objevuje jen v minimu případů.

Jako prvního **uvádíme Předchůdce Jana Harovníka** (anonym užívající náradí, které od roku 1553 přechází na jménem známého knihvazače Jana Harovníka¹²³). Jeho výzdoba vazby Zpěvů dějin (SABELLICUS, Marcus Antonius. *Rhapsodia historiarum*. Pars II–III. Paris, Jean Petit – Jodocus Badius Ascensius 1509, Strahovská knihovna, sign. AV III 13) nese jedno z prvních reformačních vyobrazení na knižních vazbách u nás. Jednalo se o otisk válečku s medailony reformátorů s popisky IOANNES HVS 1451 – MARTI[nus] LVTH[erus] – PHLIP[us] MELAN[chthon] – ERASMVS ROTER[odamus] umístěného v rámové kompozici s vpadlými poli. Dalším jménem, které se objevuje ve spojitosti s prvenstvím v užívání reformační ikonografie na slepotiskových knižních vazbách u nás, je **Sixt Stanhauer**.¹²⁴ První doklady o působení tohoto pražského knihvazače spadají do roku 1546. Kromě běžné knižní produkce vázal také graduály cechovních bratrstev, na kterých byl užit váleček s bystami reformátorů, který se poprvé objevuje právě roku 1546 na vazbě latinské příručky pro klérus *Enchiridion christianae institutionis concilio provinciali Coloniensi editum*. Na válečku se v medailonech vyskytují hlavy reformátorů a císaře Karla V. s nápisy po obvodu: IOHAN/HVS, MELA/PHILI, IMP. RO/KAR, ERASMVS/ROTERDAM. Mezi medailony s Husem a Erasmem jsou iniciály S S (Sixt Stanhauer) a datace 1546.¹²⁵

Knihvazač Jiřík byl dalším v řadě knihvazačů užívajícím reformační ikonografií na českých knižních vazbách. Pozoruhodný příklad užití reformační ikonografie na katolické liturgické příručce byl hlavním podnětem analytické části této práce a bude v ní detailně rozebrán.

123 Tamtéž, s. 116.

124 Tamtéž, s. 142.

125 NUSKA, Bohumil. Pražský renesanční knihař Sixt Stanhauer. *Časopis Národního muzea, odd. věd společenských* 131, 1962, s. 199.

Obrázek 12 Zadní deska Stanhauerova vazba knihy *Enchiridon christianae institutionis concilio provinciali Coloniensi editum* po roce 1553, převzato z knihy VOIT, Petr. *Vzácné knižní vazby Strahovské knihovny v Praze*, s. 143.

Obrázek 13 Vazba knihy *Rapsodia historiarum* od Předchůdce Jana Harovníka st., 1548. Převzato z VOIT, Petr. *Vzácné knižní vazby Strahovské knihovny v Praze*, s. 115.

4. Analytická část diplomové práce

4.1. Cíle a metodologie výzkumu

V teoretické části této práce bylo již nastíněno, jakým způsobem se utrakvisté stavěli k nové technologii knihtisku a zároveň k (ne)využití vlastní náboženské ikonografie na vazbách knih. Zmíněn byl také fakt, že utrakvisté netiskli vlastní liturgické příručky, ale ke svým bohoslužbám užívali katolických knih (viz str. 9 a poznámka č. 24). Tento fakt byl hlavní premisou analytické části této práce, která si dala za úkol prozkoumat soudobé vazby misálů a breviářů a na základě objevené reformační ikonografie tak doložit užívání těchto knih utrakvisty. Průzkum zároveň posloužil jako sonda, na základě které byla vytvořena analýza obecné slepotiskové ikonografie misálů a breviářů tohoto období.

Hlavním cílem analytické části diplomové práce bylo na základě průzkumu vazeb vybraných katolických misálů¹²⁶ a breviářů¹²⁷ určit ty exempláře, jejichž slepotisková knižní vazba nesla prvky reformační ikonografie, a tudíž sloužila utrakvistickému mešnímu provozu. Za tímto účelem bylo prozkoumáno přes čtyři desítky misálů s daty vydání v rozmezí let 1479–1522 (*Missale Pragense*, *Missale Olomucense* a *Missale Strigoniense*) a necelé dvě desítky breviářů s daty vydání v rozmezí let 1492–1517 (*Breviarium Pragense*, *Breviarium Olomucense*). Misály i breviáře jsou uloženy ve fondech Národní knihovny v Praze, knihovny Národního muzea v Praze, knihovny Královské kanonie premonstrátů na Strahově, v Moravské zemské knihovně v Brně a Vědecké knihovně v Olomouci. Z více než padesáti vzorků byly vybrány ty exempláře, které byly opatřeny vazbou zdobenou slepotiskem. Vyřazeny byly exempláře bez desek, bez slepotiskové výzdoby nebo ty, jejichž stav nedovoloval provést frotáž. Počet vyhovujících exemplářů se tedy snížil na 31 misálů a 11 breviářů. Byly pořízeny frotáže desek

126, „*Liturgická příručka obsahující mešní formuláře pro celý rok*“ viz: VOIT, Petr. *Misál* [online], , c2019, Datum poslední revize 30. 09. 2019, 14:08 UTC,

[citováno 8. 04. 2022] <<https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Mis%C3%A1l&oldid=16981>>

127 „*Liturgická příručka přinášející výňatky z latinských náboženských textů určených kléru ke každodenní recitaci*“ viz: VOIT, Petr. *Breviář (tištěná kniha)* [online], c2018, Datum poslední revize 10. 12. 2018, 22:42 UTC, [citováno 8. 04. 2022], dostupné z:

<[https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Brevi%C3%A1%C5%99_\(ti%C5%A1t%C4%9Bn%C3%A1_kniha\)&oldid=13749](https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Brevi%C3%A1%C5%99_(ti%C5%A1t%C4%9Bn%C3%A1_kniha)&oldid=13749)>; BOLDAN, Kamil. Modlitební knihy a knihtisk doby jagellonské. In:

STUDNIČKOVÁ, Milada; BOLDAN, Kamil; MODRÁKOVÁ, Renáta. *Nebeský žebřík: pozdně středověké modlitební knihy ze sbírek Národní knihovny ČR*. V Praze: Scriptorium, 2019, s. 53.

knih (měkkou tužkou přes stříhový papír)¹²⁸, u některých exemplářů bylo třeba frotáže doplnit fotografiemi. Zároveň byla zkoumána i dobová provenience těchto vzorků.

Na základě pořízených frotáží bylo zkoumáno použité slepotiskové nářadí, díky jehož identifikaci bylo dále možné určit knihvazačskou dílnu, ve které vazba daného exempláře vznikla, a přibližnou dobu vzniku vazby. Nářadí bylo identifikováno na základě shody motivu a rozměru (šířka otisku nářadí v mm). K identifikaci byla využita online databáze slepotiskových dílen a nářadí EBDB¹²⁹ a veřejnosti ještě nepřístupná databáze NUSK, která vzniká za spolupráce PhDr. Petra Voita, CSc., Fakulty restaurování Univerzity Pardubice a Severočeského muzea v Liberci.¹³⁰

Ve zmíněných databázích se podařilo identifikovat 34 exemplářů. U osmi exemplářů se nepodařilo dílnu nalézt. Všechny exempláře byly nadále seřazeny do dvou katalogů – Katalogu frotáží zkoumaných exemplářů A (obsahuje nascanované frotáže těch exemplářů misálů a breviářů, jejichž vazby byly na základě identifikovaného nářadí vyhotoveny do první poloviny 16. století) a Katalogu frotáží zkoumaných exemplářů B (obsahuje nascanované frotáže těch exemplářů misálů a breviářů, jejichž vazby byly na základě identifikovaného nářadí vyhotoveny až po roku 1550). K vytvoření katalogu B vedl poměrně častý jev značné časové proluky mezi vydáním dané knihy a jejím svázáním. U některých exemplářů se jedná i o sedm desítek let. Důvodem tohoto jevu může být buď dlouhá uplynulá doba mezi zakoupením knihy a jejím svázáním, jednat se může i o převazbu.

Misály i breviáře v obou katalozích byly řazeny dle data vydání, přičemž u některých edic bylo zjištěno více exemplářů. Každý záznam obsahuje shortitlový název exempláře, nakladatelské údaje, reference (u prvotisků záznam z bibliografií *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*¹³¹ a *Incunabula Shorttitle Catalog*¹³², u tisků vydaných po roce 1500 záznam z bibliografií *Bibliographie der Breviere 1501-1850*¹³³ a *Bibliographia liturgica. Catalogus*

128 BOLDAN, Kamil. *Tužkové obtahy slepotiskového nářadí* [online], , c2020, Datum poslední revize 1. 12. 2020, 08:54 UTC, [citováno 6. 04. 2022]

<https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Tu%C5%BEkov%C3%A9_obtahy_slepotiskov%C3%A9ho_n%C3%A1%C5%99ad%C3%AD&oldid=18048>

129 *Einbanddatenbank* [online]. Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin [cit. 2022-02-17]. Dostupné z: <https://www.hist-einband.de/de/>; BOLDAN, Kamil. *Einbanddatenbank a její využití při studiu knižních vazeb*. In: *Bibliotheca Antiqua* 2012. Olomouc 2012, s. 201–204

130 SLOVIK, Radomír. *Slepí svědkové doby. Slepotisková výzdoba knižních vazeb. E- Monumetica*. 2019, VII(1), 56-57, dostupné z: https://e-monumentica.cz/sites/default/files/clanky/e-m_01_2019_C_R.Slovik.pdf.

131 *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* [online]. Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin, 2022 [cit. 2022-04-06]. Dostupné z: <https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/>

132 *Incunabula Shorttitle Catalog: the international database of 15th-century European printing* [online]. London: British Library, 2016 [cit. 2022-04-06]. Dostupné z: https://data.cerl.org/istc/_search

133 BOHATTA, Hanns. *Bibliographie der Breviere 1501-1850*. 2. unveränderte Aufl. Stuttgart: Hiersemann, 1963, vii, 349 s.

missalium ritus latini ab anno 1474 impressorum.¹³⁴).¹³⁵ Dále je v záznamu uvedena identifikovaná dílna a použité nářadí (v případě, že dílna nebyla identifikována, je popsáno pouze použité nářadí). Pokud byla u exemplářů nalezena dobová provenience, je v záznamu zmíněna, popřípadě i zdokumentována fotografií. Kromě záznamů katalogy obsahují i scany pořízených frotáží, v některých případech i fotografii vazby.

Na základě získaných informací byl vzorek posouzen z hlediska výskytu dílen, byla sledována užitá kompozice vazeb, motivy a ikonografie. Na následujících stránkách je popsáno vyhodnocení získaného vzorku a výsledky zkoumaných cílů – zda se na exemplářích katolických misálů a breviářů objevuje reformační ikonografie a jaká byla obecná výzdoba vazeb těchto liturgických příruček.

4.2 Výsledky výzkumu

4.2.1 Lokalizace a četnost identifikovaných dílen

Z celkového počtu 42 exemplářů (31 misálů, 11 breviářů) se podařilo identifikovat původ knihvazačské dílny u 33 exemplářů. U jednoho exempláře (*Missale Olomucense*, 1505, DL II 19, č. 20, katalog A) bylo dokonce identifikováno nářadí ze dvou dílen. U 9 exemplářů se nepodařilo zjistit konkrétní knihvazačskou dílnu.

Z celkového počtu dílen převažují **německé** knihvazačské dílny, které byly identifikovány v šestnácti případech (14 vazeb misálů do poloviny 16. století a 2 vazby breviářů po polovině století). V Německu svázané misály pochází z následujících edic:

Missale Pragense 1489, Johann Sensenschmidt, Bamberg;

Missale Pragense 1498, 1499 a 1503, Georg Stuchs, Nürnberg;

Missale Pragense 1498, Conrad Kachelofen, Leipzig

Missale Olomucense 1505, Johannes Winterburger, Viennae

O většinu těchto vazeb se postaraly lipské knihvazačské dílny s označením Laubstab Frei (I, III, IV, VI). V Německu svázané breviáře z našeho vzorku nacházíme pouze dvakrát,

134 WEALE, W. H. Jacob. *Bibliographia liturgica. Catalogus missalium ritus latini ab anno 1474 impressorum. ... iterum edidit H. Bohatta*. London 1928 (repr. Stuttgart 1990).

135 U jednotlivých záznamů je přidána kromě výše uvedených referencí i případná další související literatura.

Breviarium Pragense 1509, Georg Stuchs, Nürnberg (č. 27, katalog A) svázaný v dílně v Görlitzu a jeden exemplář Breviarium Olomucense 1499, Johann Grüninger, Strasbourg (č. 10, katalog B) s vazbou neznámé Mnichovské dílny až ze samého konce 16. století.

Ve čtrnácti případech byly u exemplářů identifikovány **české** knihvazačské dílny. Konkrétně se jedná o devět misálů:

vydání Missale Pragense neznámého původu z 80. let 15. století

Missale Pragense 1489, 1498, 1499, 1507, 1508, 1522

Missale Olomucense 1505

a 5 breviářů svázaných v Čechách (vydání Breviarium Pragense 1492, 1517; Breviarium Olomucense 1499). Na rozdíl od Německa nemůžeme v tomto případě hovořit o jedné převažující dílně. Převažují pražské dílny (Jan Komor, Knihvazač Adam, Jan Harovník St., Pavel Čížek, Jiřík I, Mistr MN, Mistr Práv českých a Mistr Kodexu Václava Dobřenského), z blíže nelokalizovaných dílen se vyskytla Blüte frei ornamental XV a Doppeladler Vierpass (Lilie zweifach II).

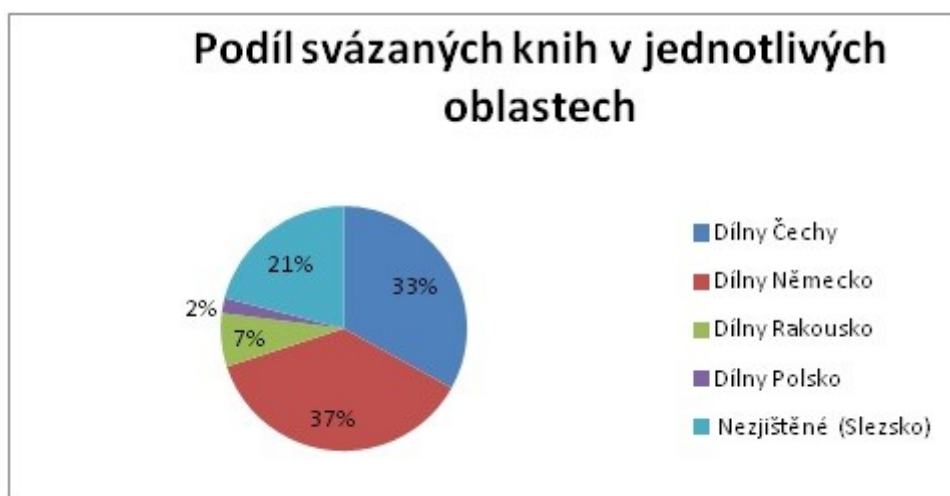
Rakouské dílny se objevují pouze ve třech případech a to u Missale Strigoniense 1490 (č. 7, katalog A), Missale Olomucense 1505 (č. 20, katalog A) a Breviarium Olomucense 1499 (č. 26, katalog A, zde odpovídá použité nářadí, ale časové působení dílny se s vydáním breviáře neshoduje). U všech tří exemplářů byla zjištěna vazba provedená do první poloviny 16. století.

V jednom z případů evidujeme **krakovskou** dílnu Blattornament (Starhemberg Blattornament), a to u Missale Olomucense 1505 (č. 21, katalog A). Dílna působila v Krakově mezi léty 1501 a 1515.

Z devíti exemplářů, u kterých nebyla zjištěna konkrétní knihvazačská dílna, můžeme na základě užitého nářadí přisoudit dva exempláře **slezským** dílnám. Jedná se o Missale Olomucense 1489 (č. 6, katalog A) a Breviarium Pragense 1517 (č. 14, katalog B). U misálu se některé nářadí shoduje s nářadím dílny českého knihvazače Mistra Práv českých, avšak zadní výzdoba desek tomuto knihvazači ani jeho nářadí stylově neodpovídá. Nářadí užitá na breviáři se nepodařilo identifikovat v žádné dostupné databázi, ani literatuře.

Z průzkumu vyplývá, že po odečtení neidentifikovaných exemplářů vedoucí pozice v počtu svázaných exemplářů patří Německu. V tomto případě šlo především o vazby misálů do poloviny 16. století a dominují lipské dílny. Na druhém místě pak stojí Čechy

s rovnoměrně rozvrstvenými vazbami misálů i breviářů bez dominující dílny. Rakousko a Polsko se na počtu svázaných knih podílely v menším množství.

Graf 14 Podíl svázaných knih v jednotlivých oblastech

Dílna	Počet svázaných exemplářů
Adolar Baldershain (Německo, Lipsko)	1
Augsburg Art Wappen-Meister (Německo, Augsburg)	1
Blattwerk mit Knospe (Görlitz Blattwerk mit Knospe) (Německo)	1
Blattornament (Starhemberg Blattornament) (Polsko, Krakov)	1
Blüte frei ornamental I (Německo, Lipsko) Blüte frei ornamental XV (Čechy)	1 1
Čížek Pavel (Čechy, Praha)	1
Dílna bez názvu w004148 (Německo, Mnichov)	1
Doppeladler Vierpass (Lilie zweifach II) (Čechy)	1
Eichel-Lilie frei I	1
Eichel-Lilie frei V (Rakousko)	1
Jan st. Harovník (Čechy, Praha)	1
Jiřík I (Čechy, Praha)	1
Knihvazač Adam (Čechy, Praha)	1
Knihvazač s německým nářadím VIII (Čechy)	1
Komor Jan (Čechy, Praha)	2
Laubstab frei I	2
Laubstab frei III	6
Laubstab frei IV	2
Laubstab frei VI (všechny Německo, Lipsko)	1
Lilie zweifach frei II (Rakousko)	1
Mistr MN (Čechy, Praha)	1
Mistr Práv českých (Čechy, Praha)	1
Mistr Kodexu Václava Dobřenského (Čechy, Praha)	1
Vierblatt-Blüte rund (Laubstab V a) (Čechy)	2
nezjištěné	9
Celkem	42 (*na jednom z exemplářů bylo použito nářadí dvou různých dílen, proto je do souhrnu započítán dvakrát)

Seznam identifikovaných dílen a počty jimi svázaných exemplářů

4.2.2 Kompozice a motiv

4.2.2.1 Misály

U 80% zkoumaných misálů převažuje rámový typ kompozice sestavený z vnějšího rámu, soustavy do středu se zmenšujících obdélníkových ráků a středového obdélníkového pole vyplněného kolkovým dezénem. Velmi častým uspořádáním je pouze vnější rám ohraničující středové pole kompletně celé vyplněné otisky kolků. Tento případ se týká výše zmíněných lipských dílen Laubstab Frei, přičemž u všech 11ti misálů svázaných v těchto dílnách se opakuje vnější rám vyplněný otiskem válečku nebo kolku s holí obtočenou stylizovaným listovím nebo esovitou rozvilinou s listovím a vnitřní pole souvisle vyplněné otisky kolků keřovitých květin. V průnicích jednotlivých ráků se často objevuje rozeta. Často používané jsou také kolky s heraldickou orlicí nebo lilií.

Co se týče figurálních motivů, ze 25 vzorků s rámovou kompozicí se tato tematika objevuje pouze na čtyřech vzorcích. Jedná se konkrétně o pražský misál 1503 svázaný v Lipsku u knihvazače Adolara Baldershain (č. 17, katalog A) s válečkem s bezpříznakovými hlavami v medailonech a s válečkem s vyobrazením Ctností. Další misály s figurální tematikou byly svázané až po polovině 16. století. Jedná se o Pražský misál 1507 (č. 5, katalog B) svázaný knihvazačem Adamem, na kterém byl užit váleček s bezpříznakovými hlavami a váleček s biblickými postavami. Dále Pražský misál 1498 (č. 2, katalog B), svázaný pražským knihvazačem Janem st. Harovníkem a s otištěným válečkem s biblickými postavami. Poslední Pražský misál 1507 svázaný neznámou dílnou (č. 4, katalog B) obsahuje opět otisky válečků s bezpříznakovými hlavami a biblickými postavami. Žádná reformační ikonografie nebyla nalezena.

Smíšená kompozice se týká 20% zkoumaných misálů. V tomto případě se jedná o kombinaci soustředěných ráků a středové dominanty. Takové uspořádání se objevuje u 6 exemplářů, přičemž tři z nich pochází z českých knihvazačských dílen (č. 13, katalog A, č. 6 a 7, katalog B), jeden exemplář je pravděpodobně slezského původu (č. 6 katalog A), u dvou se původ dílny nepodařilo vypátrat (č. 1, 3 katalog B). Dvě vazby se smíšenou kompozicí byly vytvořeny v první polovině 16. století (č. 6 a 13, katalog A), zbylé čtyři až po polovině 16. století (č. 1,3,6,7 katalog B).

První ranější vazba Olomouckého misálu 1489 (č. 6, katalog A) se smíšenou kompozicí má pravděpodobně původ v některé ze slezských dílen, i když část použitého náradí se shoduje s náradím dílny Mistra Práv českých. Na tuto vazbu byly jako výplně ráků použity válečky

s pásem stylizovaného listoví, přičemž přední straně desek dominuje kruhová plotna se svatým Jiřím zabíjejícím draka (později zakryta středovým kováním) a půlkruhové ornamentální rohové výplně středového pole. Rámy zadní desky jsou opět vyplněny pásy ze stylizovaného listoví, místo dominanty však zaujala kruhová plotna s rozetou.

Druhý exemplář s vazbou se smíšenou kompozicí první poloviny 16. století reprezentuje vazba Olomouckého misálu 1499 (č. 13, katalog A) pořízená následovníkem Mistra Práv českých, Monogramistou MN. Ten působil v Praze v rozmezí 30. – 50. let 16. století. Rámy této vazby byly vyplněny motivem kandelábru, esovitou rozvilinou s listovím a rozetami, středová kruhová plotna je bohužel natolik nečitelná, že se její obsah nedal určit.

Mladší vazby misálů se smíšenou kompozicí jsou reprezentovány čtyřmi exempláři. Pražský misál z roku 1522 (č. 7, katalog B) byl opatřen vazbou pražského Knihvazače Adama. Zde se poprvé setkáváme s motivem Ukřižování a Zmrtvýchvstání na obdélníkových středových plotnách s rohovými ornamentálními výplněmi. Rámy kompozice byly vyplněny válečky s kandelábry a esovitou rozvilinou s listovím. S obdélníkovou plotnou s motivem Ukřižování se také setkáváme u Missale Olomucense 1505 (č. 3, katalog B), přičemž původ knihvazačské dílny se nepodařilo najít v žádné databázi. Kromě stylizovaného listoví a motivu kandelábru byly rámy vyplněny válečkem se stojícími putty.

Poslední dva exempláře se smíšenou kompozicí mají na rozdíl od předchozích misálů nefigurální dominanty – středovou dominantu tvoří arabeska a maureska. Je tomu tak u Missale Strigoniense 1498 (č. 1, katalog B). Rámy jsou vyplněny palmetovými pásy, střed zaujímá obdélníková dominanta s arabeskou. Kniha byla svázána neznámou dílnou. Vazba pražského misálu 1508 vytvořená Knihvazačem s německým nářadím VIII, jehož působení je v Čechách datováno mezi léty 1580–1620, se skládá z ráků vyplněných rozvilinou, kandelábry, perlovcem a řetízkovým pásem a středové maureskové dominanty.

Ani u misálů se smíšenou kompozicí jsme se nesečkali s žádnou reformační ikonografií.

V osmi případech se u misálů setkáváme i s vytlačeným nápisem označení „Missale“ (ve dvou případech „Missale pra.“ v jednom „Missale olom.“). Až na jediný exemplář jsou všechny nápisy vytlačeny gotickým písmem. Renesanční kapitála byla pro označení „MISSALE“ použita pouze u Missale Olomucense 1499 svázaným pražským Monogramistou MN (č. 13, katalog A). Kromě označení misálu se s jinými nápisy ani datacemi tlačenými na vazbách nesečkáváme.

Z průzkumů vazeb misálů je patrné, že u většiny zkoumaných exemplářů dominuje rámová kompozice ovlivněná především německým knihvazačstvím. U rámové kompozice převažují florální motivy slepotiskového nářadí, v několika případech se setkáváme s motivy Ctností,

biblických postav nebo s bezpříznakovými hlavami. U 20% misálů se smíšenou kompozicí se s figurálními motivy setkáváme častěji, a to v polovině případů. Dominantová kompozice na našem vzorku nebyla zastoupena, proto zde můžeme potvrdit premisu, že vazby misálů se držely starého a „osvědčeného“ stylu a jejich přechod k novějším stylovým typům se odehrával velmi pomalu. Na žádném z misálů nebyla objevena reformační ikonografie.

4.2.2.2 Breviáře

U breviářů byl zkoumán menší vzorek exemplářů (11 svazků). Z celkového počtu nese sedm breviářů rámovou kompozici. U vazeb vytvořených v první polovině 16. století se setkáváme s podobnými motivy jako na misálech tohoto období – u pražského breviáře 1509 svázaným německou dílnou Blattwerk mit Knospe (č. 27, katalog A) je to opět rám vyplněný květinovým pásem a středové pole pokryté kolky s keřovitými květinami v routových úponkách. U druhého exempláře staršího období (Breviarium Olomucense 1499, č. 26, katalog A) je to rám vyplněný holí se stylizovaným listovým a kolkový dezén s liliovým křížem v poli uprostřed. Na tomto exempláři se objevuje náradí rakouské dílny Lilie zweifach frei II, avšak dílna již během vydání tohoto breviáře nefungovala.

U starších vazeb breviářů s rámovou kompozicí se také poprvé (a zároveň naposledy v tomto výzkumu) setkáváme s exemplářem nesoucím reformační ikonografii na katolické liturgické příručce. Jedná se o Breviarium Pragense 1517 (č. 28, katalog A) svázaný knihvazačem Jiříkem s označením I. Knihvazač Jiřík I působil v Praze mezi léty 1540–1565 a v mezi jeho náradím se setkáváme i s válečky s portréty reformátorů v medailonech. Exemplář tohoto breviáře na přední desce nese právě otisk válečku s portréty reformátorů v kruhových medailonech s nápisy „IOANNES HVS – CARO[us] V[er] Quintus IMP[er]ator – MART[inus] LVTH[er] – PHILIP[us] MEL[anchthon] – ERA[asmus] ROTERO[damus]“. Uprostřed se nachází obdélníková plotna s Ukřižováním a motivem Povýšení hada. Tu je možné vztáhnout k Philippu Melanchthonovi stejně jako skoro nerozeznatelnou devízu na plotně „SICVT MOS[es] EXALTAVIT SERPE[n]tem in deserto“.¹³⁶ Plotna je shora a zdola ohraničena vloženými poli s kapitálovým nápisem „BREVI[A]“ a „RIVM“. Na zadní desce byl opět použit stejný váleček s reformátory, namísto plotny bylo však středové pole vyplněno dezénem s keřovitými květinami. Rám ohraničující toto středové pole nese otisky květinových kolků.

Tento exemplář je dokladem užívání katolické liturgické příručky blíže neznámým přívržencem utrakvismu a pravděpodobným projevem individuálního požadavku na vyjádření

¹³⁶ VOIT, P. *Vzácné knižní vazby Strahovské knihovny v Praze: od gotiky na práh baroka*, s. 145.

náboženského názoru skrze výzdobu knižní vazby. Nález tohoto breviáře je však z více jak padesátky exemplářů jediný, který takové individuální vyjádření nese.

U mladších exemplářů s rámovou kompozicí se nejčastěji setkáváme především s palmetovými pásy, a to at' už jako výplní rámů (č. 14, katalog B) nebo středových polí (č. 8, 9, 12 katalog B). V jednom případě se objevuje váleček s bezpříznakovými hlavami (č. 8, katalog B), ve dvou dalších jsou pásy s vyobrazením Ctností (č. 9, 12).

Smišená kompozice se na vazbách breviářů objevuje ve třech případech. Je tomu tak u Pražského breviáře z roku 1492 vázaným Mistrem Práv českých (č. 25, katalog A). Zde byla použita kruhová dominanta se svatým Jeronýmem klečícím před křížem na přední desce a zároveň pro tohoto knihvaže typické čtvrtkruhové rohové výplně středového pole s rolničkami. Středové pole zadní desky breviáře obsahuje obdélníkovou plotnu se svatým Václavem a svlačcovými listy v rozích rámovanou s květinovým pásem. Vazbou se smíšenou kompozicí je také opatřen Olomoucký breviář 1499 z neznámé knihvažecké dílny (č. 11, katalog B), u kterého se setkáváme se středovou kruhovou plotnou ve tvaru slunce se stylizovaným nápisem „IHS“. Vazba obsahuje dataci „1564“ a vytlačená písmena „M“ „R“ „TER“. Středové pole s plotnou je orámováno květinovým pásem.

Poslední smíšená kompozice se nachází u pražského breviáře 1517 (č. 14, katalog B). Dílnu se nepodařilo nalézt v žádné databázi, pravděpodobně může jít o slezský původ. Zadní deska breviáře nese obdélníkovou plotnu s vyobrazením svatého Judy Tadeáše s nápisem SIVDAS THADDAEVS APOSTOLVS | | IESVCRTI EIVS FITMENCIO MAT a zbytky číslic „15“. Ve vložených polích nad a pod plotnou se nachází kolky s liliemi, rámy okolo středového pole vyplňují pletencové pásy. U přední desky je středové pole řešeno ornamentální výplní, rám okolo něj je vyplněn kolky s rolničkami a svlačcovými listy, okrajový rám vyplňuje pás z palmet.

Z celého vzorku breviářů jen jeden nese dominantovou kompozici, a to olomoucký breviář 1499 (č. 10, katalog B), který byl svázán až na samém konci 16. století neznámou mnichovskou dílnou.

I u breviářů se setkáváme s tlačenými nápisy. Zde se však ve všech zjištěných případech setkáváme s tlačenou renesanční kapitálou. Pokaždé se jedná o různou formu nápisu „BREVIARIVM“, v jednom případě se setkáváme s částečně přelepeným nápisem „...TER“, písmeny (monogramy?) „MR“ a datací „1564“ (č. 11, katalog B).

Vazby breviářů jsou z 63% opatřeny rámovou kompozicí, která na rozdíl od misálů kromě ryze ornamentálních motivů nese více i motivy figurální (více jak polovina). Smíšená

kompozice se nachází na třech breviářích, dominantová kompozice pouze na jednom breviáři s pozdně renesanční vazbou. I zde je tedy patrná silná fixace na hustě vyplněný prostor uzavřený soustředěnými rámy a jen pomalá orientace na modernější, vzdušnější smíšenou a dominantovou kompozici. Zároveň se zde jako na jediném místě tohoto výzkumu setkáváme s reformační ikonografií užitou na katolické liturgické příručce, z čehož vyplývá, že tento projev se stal z více jak padesáti prohlédnutých vazeb misálů a breviářů tohoto výzkumu unikátem. Byť je z výše uvedené teoretické části jasné, že slepotiskové nářadí s reformační ikonografií bylo od poloviny 16. století v českých knihvazačských dílnách běžně přítomno, závěr tohoto výzkumu ukazuje, že jeho užití na misálech a breviářích bylo spíše ojedinělé a přednost byla dávana florální a ornamentální výzdobě nebo náboženským motivům konfesijně neutrálním.

	Rámová kompozice	Smišená kompozice	Dominantová kompozice	Celkem
Misály	25	6	0	31
Breviáře	7	3	1	11

Přehled užitých kompozic na vazbách misálů a breviářů

5. Závěr práce

Cílem této práce bylo prozkoumat vazby misálů a breviářů vydaných v rozmezí let 1479–1522 a zjistit, zda se na těchto katolických liturgických příručkách vyskytovala reformační ikonografie, která by jejich vlastnictví mohla přisoudit vyznavačům utrakvismu. Dalším cílem bylo zmapovat výzdobu vazeb misálů a breviářů v obecné rovině a určit tak, k jakým výzdobným konceptům se u tohoto druhu literatury knihvazači této doby přikláněli.

Teoretická část práce v kapitole č. 1 stručně shrnula náboženský a kulturní vývoj v českých zemích v rozmezí poslední třetiny 15. století až do 20. let 16. století. Většinová utrakvistická společnost k proudům renesance a humanismu přistupovala rezervovaně, důraz kladený na morálku a náboženskou východu nekorespondoval s novými kulturními podněty. Silnější rezonanci se zahraničím přineslo až Lutherovo přihlášení se k Husovu odkazu. Zároveň byla v kapitole 1.2 popsána knižní kultura v českých zemích tohoto období, kterou lze stručně charakterizovat pomalým rozvojem tiskáren, z počátku nízkými čtenářskými kompetencemi, silným dovozem cizojazyčných knih z Německa, chybějící podporou ze strany Univerzity a nevyužitím potenciálu knihtisku k šíření utrakvistického učení.

Toto mentální podhoubí přímo souviselo mimo jiné s vývojem českého knihvazačství. Kapitola č. 2 ukázala, že orientální knihvazačství se do českých zemích dostávalo maximálně skrze slezské knihvazače (Mistr Práv českých), veškeré novinky však u nás vytlačila rámová kompozice vazeb a příznačný strach z volné plochy a příklon k německému knihvazačství (kapitola č. 2.1.2). České knihvazačství se tedy až do 80. let 16. století neslo v duchu rámové kompozice, husté válečkové slepotiskové výplně s náboženskými motivy a dovozem náradí z Německa (kapitola 2.2). Raně renesanční zjev českého knihvazačství – Mistr Práv českých –, který ve svých vazbách začal pracovat se smíšenou kompozicí a plotnami s raně renesančními figurálními motivy, nebyl po skončení své práce ve 30. letech 16. století nadále následován. První posun přichází až v poslední třetině 16. století se zájmem českých aristokratů

o sebeprezentační funkci knižních vazeb a zájmu o knižní sběratelství na dvoře Rudolfa II. Habsburského. Až v té době se do popředí dostává dominantová kompozice a zájem o francouzsko-italský ornament.

Kapitola č. 3 se zaměřila na reformační ikonografii na vazbách knih. Utrakvistická ikonografie v umění byla rozvíjena již od vzniku husitského hnutí ve 20. letech 15. století.

Mezi nejtypičtější motivy můžeme řadit osobu Jana Husa, Jeronýma Pražského nebo Jana Žižky z Trocnova, symbol kalicha nebo husy. Tyto motivy byly užívány během 15. století jak na uměleckých předmětech liturgických (především jako knižní malba nebo oltářní výzdoba), tak na předmětech denního užívání, kde plnily reprezentační funkci (například kamnové kachle). Do knihvazačství však tyto motivy z českého prostředí nepronikly. Pokud bychom v úvahu brali názor Bohumila Nusky, že důvodem pro absenci motivů Jana Husa, Jeronýma Pražského nebo Jana Žižky z Trocnova na knižních vazbách byla ikonoklastická nechuť utrakvistů k zobrazování osob, jejich ještě neustálená ikonografie nebo zatím nerozvinutý slepotisk, stále chybí odůvodnění pro absenci symbolů jako byl zmíněný kalich (jinak hojně zobrazován například na pečetích nebo mincích).

Reformační ikonografie s vyobrazením Jana Husa na slepotiskovém nářadí přichází až s německou reformací a to nejčastěji na válečcích v doprovodu dalších reformátorů Martina Luthera, Philippa Melancthona a Erasma Rotterdamského (kapitola 3.2.2) nebo císaře Karla V. a saských kurfiřtů. Podnět pro užití reformační ikonografie na knižních vazbách tedy nepřichází z centra prvotního reformačního hnutí, ale z Německa. Ojedinelé jsou dochované motivy s karikaturami protivníků reformace a zároveň užívání ploten. Důvodem pro řídké užívání ploten s reformační tematikou mohla být především snaha o opatrnost a nevyvolávání konfesijních rozporů.

Praktická část práce (kapitola č. 4) si dala za cíl prozkoumat vazby soudobých misálů a breviářů a zjistit, zda se na nich nevyskytuje reformační ikonografie popsaná v kapitole č. 3. Utrakvisté užívali k mešnímu provozu katolické liturgické příručky, reformační ikonografie na vazbách knih však dokazovala vyjádření a prezentaci jejich konfesijního smýšlení a přihlášení se k utrakvismu. Zároveň byl sledován původ knihvazačských dílen, ve kterých byly vazby knih vytvořeny, užitá kompozice a motivy.

Většina misálů i breviářů odpovídá popisu vývoje českého knihvazačství první poloviny 16. století u nás – dominuje rámová kompozice, florální nebo náboženské motivy, závislost na německém knihvazačství, strach z práce s volnou plochou. Mladší breviáře s vazbou vyrobenou po polovině století už místy reflektují nové podněty (smíšená kompozice, renesanční motivy, v několika případech i užívání dominantové kompozice s ornamentem).

Z celkového množství 42 exemplářů (31 misálů a 11 breviářů) se reformační ikonografie podařilo identifikovat pouze na jediném exempláři Breviarium Pragense 1517 (č. 28, katalog A) svázaným knihvazačem Jiříkem s označením I. Užit byl váleček s portréty reformátorů

v medailonech a plotna s motivem Ukřižování s devízou Philippa Melanchthona. Tento unikát sice dokazuje existenci případu užití reformační ikonografie na katolické liturgické příručce, v rámci misálů a breviářů se však jedná o dochovanou výjimku vzniklou pravděpodobně z osobní potřeby distance od katolické církve jeho majitele. Není vyloučeno, že podobných případů vyjádření osobního náboženského názoru neexistovalo více, tento průzkum však žádné další takové případy neodhalil.

Seznam použité literatury

BOHATTA, Hanns. *Bibliographie der Breviere 1501-1850*. 2. unveränderte Aufl. Stuttgart: Hiersemann, 1963, vii, 349 s.

BOLDAN, Kamil. Bamberské vydání olomouckého a pražského misálu (1488 a 1489). In: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska 1999 (Počátky v dějinách knihtisku)*, Brno 1999, s. 13-20.

BOLDAN, Kamil. Einbanddatenbank a její využití při studiu knižních vazeb. In: *Bibliotheca Antiqua 2012*. Olomouc 2012, s. 201–204

BOLDAN, Kamil. *Počátek českého knihtisku*. Praha: Scriptorium, 2018. 317 stran

BÍLKOVÁ, Milena. Ikonografie v utrakvistické teologii. *Ikonografie v utrakvistické teologii / Milena Bílková ; vedoucí práce David Ralph Holeton ; oponent práce Jiří Kejř, Petr Čornej* [online]. 2007.

BOHATCOVÁ, Mirjam. *Česká kniha v proměnách staletí*. 1. vyd. Praha: Panorama, 1990. 622 s.

BRODSKÝ, Pavel; PAŘEZ, Jan. *Katalog iluminovaných rukopisů Strahovské knihovny: Catalogue of the illuminated manuscripts of the Strahov Library*. Praha: Masarykův ústav, 2008, 319 s.

ČORNEJ, Petr; BARTLOVÁ, Milena. *Velké dějiny zemí Koruny české, VI. 1427-1526*. Litomyšl: Paseka, 2007.

ČORNEJ, Petr; ČORNEJOVÁ, Ivana; RADA, Ivan; VANÍČEK, Vratislav. *Dějiny zemí Koruny české*. 1, Od příchodu Slovanů do roku 1740. Praha : Paseka, 1992, s. 206

DAVID, Zdeněk V. *Nalezení střední cesty. Liberální výzva utrakvistů Římu a Lutherovi*. Praha: Filosofia, 2012.

DRAGOUN, Michal; MAREK, Jindřich; BOLDAN, Kamil; STUDNIČKOVÁ, Milada. *Knižní kultura českého středověku*. Dolní Břežany: Scriptorium, 2020, 399 s. ISBN 978-80-7649-012-3.

DRAGOUN, Michal. *Středověké rukopisy v českých zemích: handbušek kodikologa*. V Praze: Scriptorium, 2018, 189 s. ISBN 978-80-88013-75-4.

HAEBLER, Konrad. *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*. Unter Mitwirkung von Ilse Schunke. Bd. 1.2. Leipzig 1928-1929.

HAMANOVÁ, Pavlína. *Z dějin knižní vazby od nejstarších dob do konce 19. století*. Praha 1959.

HLINOMAZ, Milan. Postinkunábule a paleotypy v knihovně kláštera premonstrátů Teplá - Postinkunabeln und Paläotype in der Bibliothek des Prämonstratenserklosters Teplá. *Minulostí Západočeského kraje* 36, 2001, 147–253.

HOBSON, Anthony. *Renaissance Book Collecting. Jean Grolier and Diego Hurtado de Mendoza, their Books and Bindings*. Cambridge 1999, 275 s.

HOLTER, Kurt. *Buchkunst – Handschriften – Bibliotheken. Beiträge zur mitteleuropäischen Buchkultur vom Frühmittelalter bis zur Renaissance*. Band I. Linz 1996.

HORÁK, František. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*. Praha: František Novák, 1948, 253 s.

JANÁČEK, Josef. *Nástup Habsburků na český trůn*. Praha: Melantrich, 1986, 40 s.

MAREK, Jindřich. *Václav Koranda mladší. Utrakvistický administrátor a literát*. Praha, 2017, 250 s.

MAZAL, Otto. *Europäische Einbandkunst aus Mittelalter un Neuzeit: 270 Einbände der Österreichischen Nationalbibliothek*. Graz: Akademische Druck u. Verlagsanstalt, 1970, 94 s.

McGREAL, Ian P. *Velké postavy západního myšlení. Slovník myslitelů*. [Uspořádal]: McGreal, Ian P. [Z angl. originálu přeložil]: Pokorný, Martin. Praha: Prostor, 1999. 707 s. (Obzor.)

MIKÓ, Árpád; HAPÁK, József. *The Corvinas of King Matthias in the National Széchényi Library*. [Budapest]: Kossuth, 2008, 153 s.

NEŠKUDLA, Bořek. *Knihovny a čtenářská recepce v období raného humanismu v Čechách*. Disertační práce na Ústavu českých dějin FF UK. [online]. Praha, 2014.

NUSKA, Bohumil. *Album obtahů charakteristického nářadí českých renesančních dílen*. Díl I. inv. č. ST 1952; Severočeské muzeum v Liberci; Liberec; Česko.

NUSKA, Bohumil. *Album obtahů charakteristického nářadí českých renesančních dílen*. Díl II. inv. č. ST 1953; Severočeské muzeum v Liberci; Liberec; Česko.

NUSKA, Bohumil. Česká renesanční vazba. In: BOHATCOVÁ, Mirjam. *Česká kniha v proměnách staletí*. 1. vyd. Praha: Panorama, 1990. 622 s.

NUSKA, Bohumil. Husova ikonografie ve výzdobě českých knižních vazeb 15. a 16. století. Nuska, Bohumil. *Sborník Národního muzea v Praze. Řada C - Literární historie* 37, č. 3–4, (1992 [vyd. 1995],) s. 1–31, fot. příl.

NUSKA, Bohumil. Počátky české renesanční vazby. *Umění* 10/5, 1962, s. 469–493.

NUSKA, Bohumil. Pražský renesanční knihař Sixt Stanhauer. *Časopis Národního muzea, odd. věd společenských* 131, 1962, s. 196–204.

NUSKA, Bohumil. Typologie českých renesančních vazeb. Terminologie, slohové určování a datování materiálu. *Historická knižní vazba 1964–1965*, 202 s.

PLEŠTILOVÁ, Anna; HYBNER, Jan. *Ruční slepotisk a zlacení: uvedení do technologie a historické inspirace*. V Praze: Vysoká škola uměleckoprůmyslová, 2016, 91 s. ISBN 978-80-87989-22-7.

ROYT, Jan. *Slovník biblické ikonografie*. Praha : Karolinum, 2006. 342 s.

RYBA, Bohumil. *Soupis rukopisů Strahovské knihovny Památníku národního písemnictví v Praze.. díl III, Strahovské rukopisy DF-DG (čís. 1236-1821) / . zpracoval Bohumil Ryba = Catalogus codicum Bibliothecae Strahoviensis in Litterarum Bohemicarum Museo Pragae asservatorum / studio et opera Theophili Ryba*. 1. vyd. Praha : Památník národního písemnictví, 1979. 563 s.

SEIBT, Ferdinand. *Karel V. : císař a reformace*. Vyd.1. Praha: Ikar, 1999. 190 s. : il. ISBN 80-7202-403-5.

SCHUNKE, Ilse, ed. *Beiträge zum Rollen- und Platteneinband im 16. Jahrhundert: Konrad Haebler zum 80. Geburtstage am 29. October 1937 gewidmet*. Leipzig: Harrassowitz, 1937, viii, 408 s. Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten, Heft 46, Serie 2, Heft 29.

SCHUNKE, Ilse. Prager Buchbinder und Werkstätten in der Renaissance. In: *Historická knižní vazba 1964–1965*, s. 146–158.

SIXTOVÁ, Olga, ed. *Hebrejský knihtisk v Čechách a na Moravě*. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2012, 274 s. ISBN 978-80-200-2197-7.

SLOVIK, Radomír. Slepí svědkové doby. Slepotisková výzdoba knižních vazeb. *E Monumetica*. 2019, VII(1), 56-57, dostupné z:
https://emonumentica.cz/sites/default/files/clanky/e-m_01_2019_C_R.Slovik.pdf.

SOJKOVÁ, Karina. *Kovové prvky v knižní vazbě: terminologie, vývoj, výroba, restaurování a konzervace*. Karina Sojková. Vyd. 1. Pardubice : Univerzita Pardubice, 2011. 158 s.

STUDNIČKOVÁ, Milada; BOLDAN, Kamil; MODRÁKOVÁ, Renáta. *Nebeský žebřík: pozdně středověké modlitební knihy ze sbírek Národní knihovny ČR*. V Praze: Scriptorium, 2019. ISBN 978-80-88013-93-8.

VOIT, Petr. Česká a německá reformace v ilustraci české knihy první poloviny 16. století. In: *In puncto religionis : konfesní dimenze předbělohorské kultury Čech a Moravy / Praha : Artefactum*, 2013 s. 137-162.

VOIT, Petr. *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí*. II, Tiskaři pro víru i tiskaři pro obrození národa 1498-1547. Praha: Academia, 2017. ISBN 978-80-200-2752-8.

VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy* [online], c2020. UTC, [citováno 15. 04. 2021] .
Dostupné z: https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Hlavn%C3%AD_strana.

VOIT, Petr. *Katalog prvotisků Strahovské knihovny v Praze*. Praha: Královská kanonie premonstrátů na Strahově, 2015. Bibliotheca Strahoviensis. Series monographica. ISBN 978-

80-88009-05-4. Dostupné také z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:a3df4b20-a113-11e7-ae0a-005056827e52>.

VOIT, Petr. Konfesionalita a mentalita mezi koncem 15. a druhou polovinou 16. století pohledem české knižní kultury. *Knihy a dějiny*, 2020.

VOIT, Petr. *Nauka o knižní vazbě. Způsob vypracování knižního korpusu, druhy vazeb dle pokryvu*. Praha: Ústav informačních studií a knihovnictví, 2007, 30 s.

VOIT, Petr. *Počátky čtenářství a knihtisk 15. a 16. století*. Skripta Ústavu informačních studií a knihovnictví Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Praha: Univerzita Karlova, 2014.

VOIT, Petr. Role Norimberku při utváření české a moravské knižní kultury první poloviny 16. století. *Documenta Pragensia (ISSN 0231-7443)*, 2010, vol. 29, pp. 389-457.

VOIT, Petr. Utrakvisté a knihtisk. In: *Knihtisk, zbožnost, konfese v zemích Koruny české doby poděbradské a jagellonské / editoři Kamil Boldan, Jan Hrdina*. 2018. ISBN 9788070075593.

VOIT, Petr. Výtvarná složka Skorinovy Bible ruské jako součást české knižní grafiky [The Visual Art in Skarina's Russian Bible in the Context of Czech Book Illustration]. *Umění*, 2014, vol. 62, n. 4, pp. 334-353.

VOIT, Petr. *Vzácné knižní vazby Strahovské knihovny v Praze: od gotiky na práh baroka*. Praha: Královská kanonie premonstrátů na Strahově, 2020, 409 s. Bibliotheca Strahoviensis. Series monographica, IX.

VONDRÁČEK, Radim. Pozdně renesanční knižní vazby z pražských dílen. *Umění a řemesla* 39, 1997, s. 24–29

WEALE, W. H. Jacob. *Bibliographia liturgica. Catalogus missalium ritus latini ab anno 1474 impressorum*. ... iterum edidit H. Bohatta. London 1928 (repr. Stuttgart 1990).

WEISWEILER, Max. *Der Islamische Bucheinband des Mittelalters: Nach Handschriften aus deutschen, holländischen und türkischen Bibliotheken*. Wiesbaden: O. Harrasowitz, 1962, 10, 193 s. Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen, Bd. 10.

ZILYNSKÁ, Blanka. Tištěná média a synodální praxe utrakvistů do poloviny 16. století. In: *Colloquia mediaevalia Pragensia 19 – Knihtisk, zbožnost, konfese v zemích Koruny české doby poděbradské a jagellonské* (edd. Kamil BOLDAN, Jan HRDINA), Praha 2018, s. 29–40.

Seznam webových databází

Einbanddatenbank [online]. Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin [cit. 2022-02-17]. Dostupné z: <https://www.hist-einband.de/de/>

Elektronická databáze slepotiskové výzdoby 16. století NUSK (do prosince 2022 ve vývoji). Za možnost využití děkuji školiteli diplomové práce doc. PhDr. Petru Voitovi, CSc. a knihovně Severočeského muzea v Liberci.

Gesamtkatalog der Wiegendrucke [online]. Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin, 2022 [cit. 2022-04-06]. Dostupné z: <https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/>

Incunabula Shorttitle Catalog: the international database of 15th-century European printing [online]. London: British Library, 2016 [cit. 2022-04-06]. Dostupné z: https://data.cerl.org/istc/_search

Katalog Tritius: Knihovna Královské kanonie premonstrátů [online]. Praha: Knihovna Královské kanonie premonstrátů [cit. 2022-04-19]. Dostupné z: <https://tritius.strahovskyclaster.cz/>

Prispěvatelé Encyklopedie knihy. *Encyklopedie knihy* [online], c2020. UTC, [citováno 15. 04. 2021]. Dostupné z: https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Hlavn%C3%AD_strana.

Staré tisky on-line katalog. *Portaro - katalog knihovny* [online]. Praha: Národní muzeum [cit. 2022-04-19]. Dostupné z: <https://stt.opac.nm.cz/search-form>

STT - Databáze prvotisků, starých tisků a map 1450-1800. *Databáze Národní knihovny ČR* [online]. Praha: Národní knihovna ČR [cit. 2022-04-19]. Dostupné z: https://aleph.nkp.cz/F/?func=file&file_name=find-b&local_base=stt

Vědecká knihovna v Olomouci Hlavní Katalog [online]. Olomouc: Vědecká knihovna v Olomouci, 2014 [cit. 2022-04-19]. Dostupné z: <https://aleph.vkol.cz/F/>

VuFind Moravská zemská knihovna [online]. Brno: Moravská zemská knihovna [cit. 2022-04-19]. Dostupné z: <https://vufind.mzk.cz/>

Seznam obrázků

Obrázek 1 Schéma výzdobných kompozic českých renesančních vazeb - zdroj Česká kniha v Proměnách staletí, s. 246.....	31
Obrázek 2 Příklad válečku s medailonem Jana Husa užívaný knihvazačem Janem Harovníkem v druhé polovině 16. století - zdroj Album obtahů charakteristického nářadí českých renesančních dílen, díl I, s. 21.....	40
Obrázek 3 Plotna anonymního knihvazače s Mistrem Janem Husem - zdroj Album charakteristického nářadí českých renesančních dílen, díl II, s. 79.....	40
Obrázek 4 Medailon s Erasmem Rotterdamským z válečku užívaným Janem Harovníkem.....	42
Obrázek 5 Medailon s Philippem Melanchthonem z válečku užívaným Janem Harovníkem.....	42
Obrázek 6 Medailon s Martinem Lutherem z válečku užívaným Janem Harovníkem (zdroj všech obrázků 4,5,6 viz. Album obtahů charakteristického nářadí českých renesančních dílen, s. 21.....	42
Obrázek 7 Příklad párové plotny s Martinem Lutherem a Philippem Melanchthonem užívané Kryštofem Meyšnarem, zdroj obrázku Album obtahů charakteristického nářadí českých renesančních dílen, díl II, s. 80.....	43
Obrázek 8 Medailon s Johanem Friedrichem I. Saským, zdroj EBDB r002698.....	44
Obrázek 9 Medailon s císařem Karlem V. z válečku s reformátory a Johanem Friedrichem I. Saským, zdroj EBDB r002046.....	45
Obrázek 10 Drobný medailon s císařem Karlem V., zdroj EBDB r004851.....	45
Obrázek 11 Karikatury Lutherových protivníků - nahoře vlevo Murner, Emser, Lev X., Eck, Lemp. Zdroj obrázku - Vzácné knižní vazby Strahovské knihovny v Praze, s. 128.....	47
Obrázek 12 Zadní deska Stanhauerova vazba knihy Enchiridon christianae institutionis concilio provinciali Coloniensi editum po roce 1553, převzato z knihy VOIT, Petr. Vzácné knižní vazby Strahovské knihovny v Praze, s. 143.....	49
Obrázek 13 Vazba knihy Rapsodia historiarum od Předchůdce Jana Harovníka st., 1548. Převzato z VOIT, Petr. Vzácné knižní vazby Strahovské knihovny v Praze, s. 115.....	50
Graf 1 Podíl svázaných knih v jednotlivých oblastech.....	55

Seznam příloh

1. Katalog frotáží A

obsahuje nascanované frotáže těch exemplářů misálů a breviářů, jejichž vazby byly na základě identifikovaného nářadí vyhotoveny do první poloviny 16. století

2. Katalog frotáží B

obsahuje nascanované frotáže těch exemplářů misálů a breviářů, jejichž vazby byly na základě identifikovaného nářadí vyhotoveny až po roku 1550